

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
Кафедра загальної психології та психології розвитку особистості

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

**Особливості критичного мислення у жінок з різним рівнем
стресостійкості під час війни**

Peculiarities of critical thinking in women with different levels of stress resistance
during the war

Виконала здобувачка заочної форми навчання
спеціальність 053 Психологія
освітня програма Психологія
Курандо Марія Сергіївна

Керівник професор, доктор психологічних
наук, Кіреєва З.О.

Рецензент проф. доктор психологічних наук,
Асєєва Ю.О.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 3 від 1.11.2024р.

Завідувач кафедри

_____ Кіреєва З.О

Захищено на засіданні ЕК № _

протокол № _ від _____ 2024 р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою, шкалою
ECTS, бали)

Голова ЕК

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КРИТИЧНОГО І МАГІЧНОГО МИСЛЕННЯ.....	6
1.1. Критичне мислення, його критерії і процес.....	6
1.2. Риси людини, що має критичне мислення.....	17
1.3. Особливості магічного мислення.....	22
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ.....	36
2. РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ЖІНОК З РІЗНИМ РІВНЕМ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	38
2.1. Магічні вірування в дослідженнях з психопатології.....	38
2.2. Етапи дослідження, вибірка і методики.....	42
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ.....	48
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ЖІНОК З РІЗНИМ РІВНЕМ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	49
3.1. Дослідження стресостійкості, тривожності і особистісних особливостей жінок.....	49
3.2. Критичність мислення і магічні вірування жінок під час переживання війни.....	56
3.3. Переваги життєстійкості і критичного мислення: рекомендації.....	63
ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ.....	67
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72

ВСТУП

Актуальність дослідження. Критичне мислення - це загальний термін для позначення широкого спектру когнітивних навичок та інтелектуальних схильностей, необхідних для ефективного виявлення, аналізу та оцінки аргументів і тверджень про істину; виявлення і подолання особистих упереджень та упереджень; формулювання і представлення переконливих аргументів на підтримку висновків; а також прийняття розумних, обґрунтованих рішень про те, у що вірити і що робити. Критичне мислення залишається однією з найважливіших навичок для людини різного віку. Здатність мислити чітко і раціонально дає людині можливість формувати власну думку і робити кращий вибір. Навички критичного мислення включають в себе вміння робити спостереження, бути допитливим, ставити доречні запитання та знаходити необхідні ресурси, піддавати сумніву та перевіряти переконання, припущення та думки на основі фактів, розпізнавати та визначати проблеми, оцінювати обґрунтованість тверджень та аргументів, приймати мудрі рішення та знаходити правильні рішення, розуміти логіку та логічну аргументацію (L. Starkey).

На противагу критичного мислення існує ірраціональне мислення, коли людина стикається з викривленим мисленням (необґрунтовані припущення, релятивістське мислення та прийняття бажаного за дійсне) та когнітивними упередженнями, що призводять до алогічних та магічних процесів мислення. Під впливом цих процесів здорова особистість пояснює події та явища, звертаючись до надприродних істот чи магічних сил, та приписує їм логічні, раціональні рішення. Віра в НЛО, екстрасенсоріку, нумерологів, тарологів та астрологів є прикладами ірраціональності та магії (T.Prike, M.Arnold, P. Williamson). Популярність магічного мислення серед добре освічених людей, які добре функціонують у сучасному постіндустріальному суспільстві, вказує на те, що наявність в них магічного мислення не може бути притаманна лише інтелектуально неповноцінним, регресивним чи відсталим людям.

Астрологія, нумерологія, тарологія незважаючи на відсутність наукової підтримки набуває популярності в Україні, попри те що стійка популярність астрології є образою для багатьох науковців і викладачів, які турбуються про суспільне розуміння науки (J.Durant) У всіх цих ситуаціях астрологія, здається, пропонує певний ступінь визначеності там, де панує невизначеність. Як це може бути, що в 21-му столітті так багато людей все ще готові прийняти донаукові і навіть відверто забобонні системи вірувань. Це може бути пов'язано з тим, що коли суспільства чи окремі люди перебувають у стані стресу або загрози, вони більш схильні звертатися до астрології та інших епістемічно необґрунтованих вірувань. Під час переживання війни як екстремальної ситуації з невизначеністю життя в теперішньому магічне мислення можна розглядати як невротичний прояв. Отже вивчення особливостей критичного мислення у жінок з різним рівнем стресостійкості під час війни є актуальним.

Мета дослідження: теоретичний аналіз і емпіричне вивчення особливостей критичного мислення у жінок з різним рівнем стресостійкості під час війни

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз критичного мислення, що досліджує припущення, розпізнає приховані цінності, оцінює наявні дані та висновки
2. Проаналізувати особливості магічного мислення
3. Вивчити характерологічні особливості жінок, їх рівень стресостійкості і тривожності під час війни
4. Вивчити особливості критичного мислення і схильність до магічного мислення.

Об'єкт дослідження – критичне мислення

Предмет дослідження - особливості критичного мислення у жінок з різним рівнем стресостійкості під час війни

Методи дослідження:

- *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування,

узагальнення, систематизація наукової літератури);

- *емпіричні*: Оцінка рівня ситуативної (реактивної) тривожності (Тест Ч.Спілбергера – Ю.Ханіна), оцінка рівня стресу Холмса-Раге, методика характерологічних тенденцій Т.Лірі, Опитувальник критичного мислення (CThQ), анкетування.

- *математичної статистики*: відсотковий аналіз, факторний аналіз. Математично-статистична обробка даних здійснювалась за допомогою Microsoft Office World (2007) та комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows (версія 13.0.).

Репрезентативну вибірку склали 57 жінок, віком від 17 до старших за 55 років, що працюють.

Дослідження проводилося в офлайн і в онлайн форматі, за допомогою Google форми.

Практична значущість дослідження. Результати дослідження можуть застосовуватися психологами соціально-психологічних служб у діагностичній і психокорекційній роботі з різними верствами населення. Узагальнені теоретико-емпіричні результати роботи можуть бути використаними в процесі викладання навчальних курсів «Загальна психологія», «Вікова психологія», «Психологічні ресурси особистості».

Апробація дослідження. Основні результати дослідження обговорювалися на Круглому столі: «Особливості наукової діяльності під час війни». Тема доповіді: «Особливості критичного мислення у жінок з різним рівнем стресостійкості під час війни» у жовтні 2024 року.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (78 найменувань, з них – 78 іноземними мовами). Загальний обсяг роботи складає 72 сторінки. Робота містить 9 таблиць, 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КРИТИЧНОГО ТА МАГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

1.1. Критичне мислення, його критерії і процес

Людська природа не дозволяє нам бути повністю об'єктивними. Натомість, кожна людина має власну точку зору, упередженість та соціальну обумовленість, які впливають на нашу здатність до об'єктивного мислення. Кожна людина стикається з викривленим мисленням та когнітивними упередженнями, що призводять до ірраціональних процесів мислення. Здатність до критичного мислення необхідна для подолання обмежень ірраціонального мислення.

Критичне мислення корисне, тому що воно: сприяє вирішенню проблем та інноваціям розвиває творчість і допитливість, заохочує до глибшої саморефлексії, самоствердження і незалежності, покращує кар'єрні можливості, виховує об'єктивність і неупередженість.

Критичне мислення - це мислення, яке не сприймає аргументи та висновки сліпо, скоріше навпаки, воно досліджує припущення, розпізнає приховані цінності, оцінює наявні дані та висновки (D. Myers)[48]. Для критичного мислення характерна побудова логічних умовиводів, створення узгоджених між собою логічних моделей і прийняття обґрунтованих рішень щодо того, чи відхилити будь-яке судження, погодитися з ним або тимчасово відкласти його розгляд (D. Halpern)[33].

R. Ennis ототожнює критичне мислення з правильною оцінкою тверджень[15]. Його також можна визначити як логічне, раціональне та рефлексивне мислення. R Paul та L.Elder [60] розглядають критичне мислення як аналіз, оцінку та вдосконалення. Отже, критичне мислення може бути чимось більшим, ніж природні роздуми, переконання та судження.

Н. Siegel [67] пов'язує критичне мислення з раціональністю, яку розуміє як ефективність у досягненні цілей. Він також звертає увагу на обґрунтування тверджень і прихильності, яку він називає пристрасстю. З іншого боку, критичне ставлення – це здатність оцінювати обґрунтування.

D. Kuhn [38] ототожнює критичне мислення з мистецтвом сперечатися і визначає його як метакогнітивну компетентність – здатність використовувати метазнання - знання вищого порядку або більш організоване знання.

В одному з найновіших підходів J. Lamгі [43], посилаючись на концепцію Д. Гальперна (1998), виділяє 4 типи здібностей:

- спостереження (збір та аналіз аргументів)
- ідентифікація (генерування висновків)
- точність (здатність зважувати аргументи),
- вибір (здатність знайти правильну відповідь на поставлену проблему)

Критеріями критичного мислення є ясність, точність, доречність, послідовність, логічна правильність, повнота і справедливість[12].

Критично мислячі люди оцінюють докази та аналізують інформацію, перш ніж виносити судження. Цей процес вимагає навичок мислення вищого порядку, таких як сортування, аналіз, порівняння даних, а також оцінка логіки та аргументації. Процес критичного мислення складається з п'яти основних елементів:

1. Визначення твердження. Організація аргументів, що лежать в основні твердження та висновків.
2. Прояснення аргументів. Пошук невідповідностей та двозначностей у твердженнях.
3. Встановлення фактів. Перевірка, чи є твердження обґрунтованими, визначення відсутньої або пропущеної інформації, застосування логіки та перевірка на наявність можливих протиріч.

4. Оцінка логіки. Аналіз узгодження припущень з висновками.
5. Прийняття рішення. Оцінка аргументу, використовуючи докази, логіку та підтверджуючі дані для збільшення впевненості, протиріччя, слабку аргументацію або відсутність доказів для зменшення впевненості.

Вчені задають питання щодо розповсюдженості некритичного мислення, якщо критичне мислення є таким важливим? Чому так багато людей, у тому числі й високоосвічених та розумних, вважають критичне мислення таким складним? Причини, як і слід було очікувати, досить складні. Ось перелік найпоширеніших бар'єрів на шляху до критичного мислення:

- брак відповідної базової інформації
- погані навички читання
- упередженість
- забобони
- егоцентризм (егоцентричне мислення)
- соціоцентризм (групоцентричне мислення)
- тиск з боку однолітків
- конформізм - провінційність
- замкненість
- недовіра до розуму
- релятивістське мислення
- стереотипи
- необґрунтовані припущення
- пошук цапа-відбувайла
- раціоналізація –
- заперечення
- прийняття бажаного за дійсне
- короткочасне мислення

- вибіркоче сприйняття
- вибіркова пам'ять
- переважання емоцій –
- самообман
- збереження обличчя
- страх змін [12]

Розглянемо детальніше декілька з цих перешкод - егоцентризм, необґрунтовані припущення, релятивістське мислення та прийняття бажаного за дійсне - які відіграють особливо важливу роль у перешкоджанні критичному мисленню.

Егоцентризм - це нездатність відрізнити власну точку зору від точки зору інших, що часто призводить до переконання, що власні думки, почуття та переконання є універсальними[57]. Егоцентризм, якщо його не контролювати, може серйозно обмежити здібності до критичного мислення, але розвиваючи самосвідомість, емоційний інтелект та шукаючи різноманітні перспективи, людина може подолати цю упередженість і покращити процес прийняття рішень. Ця когнітивна упередженість може проявлятися в різних формах, таких як:

Особистий егоцентризм: віра в те, що власний досвід і почуття є унікальними і не можуть бути зрозумілими для інших.

Соціальний егоцентризм: схильність надавати перевагу власній соціальній групі або культурі над іншими, що часто призводить до етноцентризму або культурних упереджень.

Інтелектуальний егоцентризм: віра в те, що власні ідеї та думки за своєю суттю є вищими за ідеї та думки інших. Прикладами егоцентризму, що перешкоджає критичному мисленню, є відкидання альтернативних точок зору без розгляду, упередженість, що підтверджується, і надмірна впевненість у власних знаннях і здібностях.

Отже, егоцентризм може мати значний негативний вплив на здібності до критичного мислення, що призводить до викривленого сприйняття, упередженого мислення та поганого прийняття рішень. Однак, розвиваючи самосвідомість, емоційний інтелект і шукаючи різноманітні перспективи, людина може подолати цю когнітивну упередженість і покращити свої навички критичного мислення. Прагнучи стати кращими критичними мислителями, пам'ятаймо про важливість усвідомлення та подолання власного егоцентризму, а також про мудрість, яку можна здобути, розуміючи точки зору інших.

Необґрунтовані припущення - це твердження або переконання, які не мають майже ніяких підтверджень. Речі, які людина може сприймати як належне, як істину, або просто абсолютно хибні ідеї, які вона успадкувала, не замислюючись над ними. Припущення - це неперевірене переконання: те, що думає людина, не усвідомлюючи. Наші умовиводи (також звані висновками) часто ґрунтуються на припущеннях, про які ми не думали критично. Критично мисляча людина, уважно ставиться до цих припущень, тому що вони іноді бувають неправильними або такими, що вводять в оману.

Релятивістське мислення - це упереджене мислення, притаманне конкретній людині чи культурі. Філософія релятивізму полягає в тому, що не існує абсолютних істин, а є лише версії істини, забарвлені контекстом індивіда чи культури. З релятивістським мисленням пов'язують модель В. Перрі (1913-1998)[58]. Розроблена ним модель визначила когнітивні стратегії та епістемологічні припущення, які студенти приймають у міру свого інтелектуального розвитку. Модель також виявилася корисною для розуміння студентами старших курсів власного досвіду та розвитку. Перрі казав, що цінність вищої освіти полягає не лише в набутих знаннях, а й у розвитку мисленнєвих здібностей. Мислення залежить не лише від інформації, яку ми закладаємо в мозок, але й від структури та розвитку самого мозку, який

відбувається у приблизно передбачуваних стадіях. Ці етапи відбуваються не як повільний, стабільний розвиток, а стрибками, які докорінно переналаштовують аспекти структури мозку. Ця поетапна перебудова мозку не завершується до пізнього підліткового віку або до початку дорослого життя, зазвичай у віці близько 25 років. Подальші дослідження показали, що ці стадії не є такими строго лінійними і не є такими виключаючими, як це було спочатку представлено Перрі, але його загальна концепція була підтверджена. В моделі розрізняють чотири основні етапи когнітивного розвитку[58].

Стадія перша: дуалізм. На ранніх стадіях розвитку правильно функціонуючий мозок демонструє віру в те, що на всі проблеми є правильні відповіді і що авторитети (вчителі, лідери, науковці) можуть надати ці відповіді. Уважне слухання авторитетів для отримання знань є освітою. На цьому етапі перебуває більшість першокурсників. Мозок може залишатися на цьому функціональному рівні все життя, і це життя може бути задоволеним, доки він залишається задоволеним авторитетом. На цьому дуалістичному рівні речі, як правило, сприймаються як чорне або біле, добро або зло, день або ніч. Такі студенти знають, де знаходиться істина і знання: вони з владою. Дуалістично налаштовані учні розчаровуються в двозначності і в груповій роботі, яка усуває авторитет класу (вчителя) з центру досвіду[58].

Етап другий: багатогранність. З подальшим розвитком мозок усвідомлює хиткість авторитетів. Невизначеність, що виникає в результаті, викликає дискомфорт і не сприймається студентами, які ототожнюють знання з упевненістю. Мозок на цій стадії схильний відходити від авторитетів і шукати компанії та/або схвалення однолітків. За відсутності непорушного авторитету, який би слугував арбітром істини, аргументи здаються лише думками, і всі вони видаються однаково правильними або, принаймні, потенційно такими. На цьому етапі здобуття освіти ототожнюється зі шкільним навчанням - закручуванням гайок систематизованого навчального

процесу без особливої особистої зацікавленості у справжній цінності навчання. Деякі першокурсники, які рано вступають до коледжу, застосовують такий підхід, а багато інших приєднуються до них на другому курсі, а то й раніше. Вони, як правило, виявляють, що кожне твердження має щонайменше дві сторони, і пишаються своєю здатністю деконструювати позиції своїх дуалістично налаштованих однолітків. Вони ставлять під сумнів авторитети і можуть дійти висновку, що не існує абсолютних істин, а є лише перспективи і сприйняття. Хоча такий легкий релятивізм має сумнівну академічну цінність і потенційно стомлює вчителів та однолітків, чиї твердження зазвичай відкидаються, здається, що мозок повинен деякий час перебувати в такому стані, перш ніж він зможе перебудуватися далі[58].

Третя стадія: контекстуальний релятивізм. На третьому етапі мозок визнає, що важливі проблеми мають більш виправдані та менш виправдані рішення, а не єдину правильну відповідь або взагалі не мають відповідей. Проте мозок ще не вміє визначати, який аргумент є найбільш обґрунтованим серед конкуруючих аргументів, коли всі вони звучать правдоподібно. Учень може усвідомлювати необхідність оцінювати доказові твердження відповідно до певного стандарту чи методології, але ще не має досвіду в цьому. Тому на цьому етапі вони відчувають непевненість, сумніви в собі та іноді гнів. Такі студенти прагнуть зрозуміти, але в той же час бажають втекти від інтелектуальної роботи, пов'язаної з цим. Багато студентів коледжів досягають цієї стадії на старших курсах за допомогою і під керівництвом викладачів, але повертаються до більш ранніх стадій, коли їх вилучають зі структурованого аудиторного середовища[58].

Четверта стадія: зобов'язання в рамках контекстуального релятивізму. На четвертому етапі мозок цінує неоднозначність як якість найцікавіших викликів. Йому подобається методично знаходити, оцінювати та використовувати докази. На цій стадії мозок визнає, що розумні відповіді

часто залежать від контексту і системи цінностей, в яких виникають проблеми, але вони піддаються дослідженню. Освіта сприймається як можливість розвивати розуміння і практикувати інтелектуальні навички саме в тих ситуаціях, коли докази є неповними, а впевненість недосяжною. Пов'язані з цим почуття - зосередженість і відданість справі. Багато студентів коледжів ніколи не досягають цієї стадії під час навчання на бакалавраті і вперше відчують себе комфортно з таким структурованим, дисциплінованим мисленням під час навчання в аспірантурі. Однак навіть для тих, хто досягає четвертої стадії, перехід від однієї стадії моделі Перрі до іншої не є ані автоматичним, ані безболісним[58].

Так, розвиваючись когнітивно, студенти набувають нових здібностей, але втрачають розкіш рефлексивно покладатися на зручні інтелектуальні припущення. Вони часто оплакують цю втрату, демонструючи всі емоції, пов'язані з горем: заперечення, гнів, торг, депресію і прийняття. Студенти, які розвиваються за межами дуалізму, втрачають почуття визначеності щодо світу і повинні навчитися приймати неоднозначність. Відмовляючись від множинності, вони втрачають комфорт ситуації, в якій їхня думка, якою б необґрунтованою вона не була, є рівноцінною з будь-якою іншою думкою. Контекстуальний релятивізм вимагає великої роботи, щоб дисциплінувати своє мислення, оцінювати докази і зважувати перспективи. Це, відверто кажучи, важко, особливо в порівнянні з легким релятивізмом другого етапу. Нарешті, перехід до "Зобов'язання в рамках контекстуального релятивізму" вимагає від студентів зайняти позицію і діяти, спираючись на свої найкращі докази і мислення, але за відсутності абсолютної впевненості. Це вимагає як тренованого розуму, так і стрибка віри. Він також вимагає визнання того, що навчання, мислення та оцінювання будуть постійними процесами впродовж усього життя. Модель Перрі припускає, що хоча навчання загалом є складним, когнітивний розвиток може бути дуже болючим.

Виважене, оціночне мислення, яке відображається на вищих стадіях моделі Перрі, не є єдиним видом мислення, що має цінність, але здатність систематично зважувати неоднозначні докази і вживати цілеспрямованих дій в умовах невизначеності є однією з найважливіших навичок для сучасного життя. Це одна з головних переваг, яку може дати формальна університетська освіта. Розвиток такого високорівневого мислення займає роки і вимагає багато практики у прийнятті зобов'язань, що ґрунтуються на фактах. На цьому шляху студентам слід очікувати, що вони відчуватимуть невпевненість, розчарування, сумніви в собі і, можливо, захочуть кинути навчання. Вони можуть відчувати глибоке почуття втрати і потребу оплакувати цю втрату. Хоча дискомфорт супроводжує цей розвиток, наполегливість принесе успіх. Не існує коротких шляхів до вищих стадій, які б не вимагали певного часу, проведеного на нижчих.

Видавання бажаного за дійсне, це коли інформація є упередженою та спотвореною бажаною ілюзією. Проблема полягає в тому, що прийняття бажаного за дійсне не тільки впливає на сприйняття, але й проявляється в ірраціональній поведінці та прийнятті неоптимальних рішень. Рішення, засновані на прийнятті бажаного за дійсне, зазвичай є емоційними рішеннями. Ці рішення ґрунтуються на сподіваннях та очікуваннях, а не на фактах чи доказах. Наприклад, людина може сподіватися, що співбесіда на роботу пройде добре, а потім зробити значні фінансові покупки перед тим, як отримати роботу. Великі сподівання можуть посилити розчарування після прийняття рішення, оскільки ймовірність сприятливого результату переоцінюється. Дослідження показують, що прийняття бажаного за дійсне може бути несвідомою стратегією мислення, спрямованою на отримання винагороди, яка може відповідати потребам і бажанням. Інше пояснення полягає в тому, що критичне мислення є складним і забирає розумові ресурси, а ідеалістичне мислення є простішим, тому мислення бажаного є менш

обтяжливим для мозку. Мислення бажанням також приносить у свідомість позитивні емоції і може бути помилково пов'язане з відчуттям задоволення від певних рішень. Позитивні емоції, які приносить прийняття бажаного за дійсне, та іноді несподівані винагороди, які приходять завдяки прийняттю бажаного за дійсне, є невід'ємними мотиваторами для продовження використання цієї евристики. Крім того, легше прийняти рішення, спираючись на простий у виконанні обнадійливий сценарій, ніж оцінювати всі "за" і "проти". Прийняття бажаного за дійсне може бути навіть пророцтвом, що самоздійснюється, коли надія на позитивний результат може мотивувати до його досягнення.

В дослідженні Т.Sharot [64], показано, що прийняття бажаного за дійсне - це прийняття рішень на основі оптимістичного упередження: люди зазвичай переоцінюють ймовірність хороших подій і нехтують ймовірністю поганих. Близько 80% людей демонструють цю тенденцію, і це впливає на подальші оцінки та рішення. Наприклад, прийняття бажаного за дійсне може призвести до купівлі дешевших страхових полісів, оскільки людина недооцінює ймовірність нещасних випадків або ускладнень зі здоров'ям, які вона не може контролювати.

Дослідження R. Neuman, A. Rafferty, T. Griffiths[52], показує, що прийняття бажаного за дійсне може призвести до високої майбутньої винагороди, коли когнітивні ресурси обмежені, а наслідки такого вибору мало передбачувані. Наприклад, рішення присвятити 6 годин на тиждень навчальному онлайн-курсу сьогодні, виходячи з його передбачуваної корисності, може мати великі переваги, якщо для прийняття такого рішення є обмежена інформація. Результати дослідження свідчать про те, що прийняття бажаного за дійсне є корисною евристикою для прийняття рішень, які мають віддалені наслідки, але може бути поганою евристикою, якщо наслідки відомі і близькі[52].

Популярна тенденція маніфестації полягає в тому, що ми нібито змушуємо щось статися, уявляючи це і свідомо думаючи, що це станеться, щоб викликати це в реальність. L. D'Olimpio[13] пояснює, чому маніфестація є формою прийняття бажаного за дійсне, і стверджує, що це епістемічна вада. Вона описує, як таке прийняття бажаного за дійсне загалом, і маніфестація зокрема, є епістемічно проблематичною, оскільки перешкоджає досягненню знання. Вона також додає, що маніфестація робить епістемічного агента вразливим до нереалістичних очікувань, налаштованим на невдачу і схильним до самозвинувачення, а також заохочує розмивання різниці між думкою та істиною[13]. L. D'Olimpio наводить приклад, який демонструє, як маніфестація як конкретна інстанція видавання бажаного за дійсне заохочує нав'язливі та компульсивні звички та ритуали, що спотворюють раціональні висновки епістемічного агента. Видавання бажаного за дійсне і маніфестація заперечують роль удачі та привілеїв у досягненні і применшують роль зусиль і дій. L. D'Olimpio робить висновок, що як освітяни ми можемо відігравати певну роль у розвіюванні міфу про те, що маніфестація є добродесною чи корисною практикою, і натомість форма прийняття бажаного за дійсне є епістемічним пороком, якого краще уникати[13]. Отже, відомий метод маніфестації 3-6-9 полягає в тому, що ви записуєте і повторюєте вибране вами твердження тричі вранці, шість разів удень і дев'ять разів перед сном, щоб додати "сили" вашому бажанню. Очевидно, що ці популярні примхи заохочують поведінкові моделі, які є нав'язливими і компульсивними, але вони також заохочують епістемічно хибне мислення, епістемічно порочні звички і хибні міркування.

Таким чином, обговорили природу критичного мислення; ключові стандарти критичного мислення, такі як ясність, чіткість, точність і справедливість; переваги критичного мислення; і деякі основні перешкоди для

критичного мислення, включаючи егоцентризм, релятивістське мислення, необґрунтовані припущення і видавання бажаного за дійсне.

1.2.Риси людини, що має критичне мислення

Критичне мислення - важлива навичка, яку варто розвивати в особистому та професійному житті. Аналітичне мислення, що передбачає розгляд різних точок зору, може допомогти вирішувати проблеми, залагоджувати конфлікти, виявляти упередження та бути емпатичним. Навчившись мислити логічно, критично та раціонально, людина може розвинути необхідні навички та риси, які допоможуть їй покращити професійне та особисте життя.

Ось кілька важливих характеристик критичного мислення, які на думку вчених потрібно розвивати, щоб покращити навички[12]:

1. Допитливість Майже всі процеси навчання починаються із запитання та пошуку відповіді на нього. Допитливість необхідна люди, що мислять критично, лідерам та менеджерам для отримання глибших знань про проблеми, процеси та людей. Цікавитися тим, що вас оточує, ставити запитання, розуміти "чому", що стоїть за поширеними ідеями, і визнавати, що ви не знаєте всього, - все це важливо для того, щоб бути допитливим. Важливо зазначити, що критично мислячі люди цікавляться широким спектром тем і питань, а не лише своєю професією чи спеціалізацією. Вони цінують різні точки зору, культури та переконання і готові вчитися у них.

2. Самоаналіз. Здатність думати про свої дії, думки, обізнаність, рішення та усвідомлювати свої упередження уможливорює здоровий самоаналіз. Критично мислячі люди регулярно проводять самоаналіз, щоб усвідомлювати власні рішення та реакції, а також, що важливіше, свої внутрішні почуття та думки. Усвідомлення свого емоційного та ментального

стану може допомогти покращити аналітичні, дослідницькі навички, навички прийняття рішень та розв'язання проблем. Самоаналіз допомагає людині виявити і визнати власні упередження та вчитися на них, що є важливим для критичного мислення, щоб рости і розвиватися емоційно.

3. Об'єктивність Тісно пов'язана з самоаналізом здатність усунути свої упередження при аналізі інформації. Критично мислячі люди часто зосереджуються на об'єктивно перевіреній інформації, наукових оцінках і вимірюваних даних, щоб емоції та людські упередження не впливали на кінцевий результат. Хоча самоаналіз - це перший крок, який допомагає людям виявити власні упередження, об'єктивність передбачає відмежування від цих переконань, навіть тимчасово, в різних ситуаціях. Критично мислячі люди можуть визначити, чи інформація, яку їм надають, є об'єктивною, чи на неї вплинули особисті інтереси або упередження.

4. Навички аналітичного мислення Навички аналітичного мислення - це здатність критично мислити та розглядати інформацію з різних точок зору. Зведення інформації або комунікації до її фундаментальних компонентів та оцінка їхньої достовірності є важливим для критично мислячих людей, щоб дійти до значущих висновків. Аналітичні навички можуть допомогти людям дослідити будь-яку частину їхнього особистого чи професійного життя, включаючи звіти, презентації, взаємодію чи навіть стосунки. Щоб визначити найкращий спосіб дій, люди, що мислять критично використовують аналітичне мислення, щоб вирішити, яке рішення або спосіб розв'язання проблеми може бути найефективнішим[11].

5. Співчуття та емпатія є сильним стимулом для критичних мислителів цінувати інших людей у світі. Це може здатися суперечливим для об'єктивності, але турбота про інших і усвідомлення того, що всі дані та інформація в кінцевому підсумку створюються людьми, є життєво важливими для прийняття ефективних рішень. Якщо базуватимете своє розуміння чи

аналіз лише на даних чи цифрах, то можна втратити розуміння людського фактору взаємодій, процесів та транзакцій. Це робить такі характеристики, як співчуття, емпатія і смирення життєво важливими для критичного мислення, щоб збалансувати емоції з об'єктивністю[12].

6. Творчість. Творчий розум допомагає критично мислячим людям знаходити інноваційні та унікальні рішення для постійних або повторюваних проблем. Творчий підхід до вирішення проблем та збору інформації вимагає відкидання або ставить під сумнів існуючі норми та ідеї. Критично мислячі люди досліджують традиційні процеси та підходи, щоб знайти нові рішення, експериментувати та впроваджувати зміни. Креативність передбачає відмову від стандартних ідей та рішень, щоб мислити з нових перспектив і підходів у прийнятті рішень. Для людей, що мислять критично важливо ставити під сумнів статус-кво та цікавитися радикальними і, здавалося б, неможливими ідеями.

7. Комунікація. Поряд зі здатністю чітко мислити та обробляти інформацію, критично мислячі люди повинні вміти доносити свої ідеї та рішення до тих, хто їх оточує. Можливо, їм доведеться презентувати свої ідеї в усній або письмовій формі іншим людям, наприклад, керівникам вищого рівня або особистим знайомим, щоб переконати їх. Здатність чітко висловлювати свої погляди, формулювати ідеї за допомогою логічних міркувань і переконувати інших у їх перевагах вимагає сильних комунікативних навичок. Це також вимагає бути активним слухачем і звертати увагу на невербальний зворотний зв'язок з аудиторією. Це робить комунікацію важливою для критично мислячих людей, щоб взаємодіяти та мобілізувати інших.

8. Прийняття рішень. Критично мислячі люди потребують сильних навичок прийняття рішень і розв'язання проблем, щоб застосовувати свої знання та висновки на практиці. Після самоаналізу, аналізу та об'єктивного

мислення саме здатність обрати найефективніше рішення або дію допомагає критично мислячим людям вирішувати проблеми. Це особливо важливо, коли немає чіткої відповіді або коли кілька рішень здаються однаково доречними. Багато людей відчують ментальний блок і не можуть прийняти правильне рішення в таких ситуаціях. Критично мислячі люди рішучі і розуміють причини і наслідки свого рішення. Вони зазвичай приймають рішення, враховуючи час та ефективність, а також результативність.

9. Висновки та дедукції. Зробити висновок - це вміння обробляти інформацію. Висновок передбачає розуміння речей за межами їхнього зовнішнього вигляду та зіставлення всієї наявної інформації, щоб зробити найбільш правдоподібний висновок. Може здатися, що легко робити висновки на основі об'єктивних даних, але такі рішення можна легко прийняти за припущення. Наприклад, якщо хтось має зріст 140 см, ви можете припустити, що він низький порівняно з середньостатистичною дорослою людиною. Але це лише припущення, оскільки ви не знаєте його віку.

10. Безперервне навчання Бажання вчитися і допитливість тісно пов'язані між собою. Але навчання також включає в себе здатність дозволити вашим помилкам, успіхам і досвіду розвивати ваші знання і перспективи. Критично мислячі люди допитливі і рефлексують над своїми рішеннями, щоб зрозуміти, що призвело до їхнього успіху чи невдачі, і зробити з цього висновки. Вони також поширюють цей підхід до навчання на інших людей, які їх оточують, і зазвичай мають бажання вчитися на чужому досвіді. Вони беруть уроки з будь-якого досвіду, як позитивного, так і негативного, і прагнуть вчитися, вдосконалюватися і розвиватися.

11. Гнучкість. Критично мислячі люди не є жорсткими у своїх підходах і застосовують гнучкість та універсальність. Вони можуть визначити, коли план або стратегія не працює так, як очікувалося, і швидко вносять зміни. Зазвичай вони не слідують одному й тому ж процесу і не залежать від

усталених підходів, оскільки розуміють, що кожна ситуація чи проблема є унікальною. Універсальність також означає їхню здатність зосереджуватися на багатьох речах одночасно, вивчати різні сфери і бути щиро допитливими до різноманітних питань. Вони визнають, що приймали помилкові рішення, і готові змінювати, призупиняти або оновлювати свої судження та висновки.

У наведеному нижче переліку деякі з ключових інтелектуальних рис критичного мислення порівнюються з відповідними рисами некритичного мислення.

Таблиця 1.1.

Розбіжності між людьми, що мають різні види критичного мислення

Критично мислячі люди	Особи, що некритично мислять
Мають пристрасне прагнення до ясності, точності та інших стандартів критичного мислення	Часто мислити нечітко, неточно і неточно
Чутливі до того, як критичне мислення може бути викривлене егоцентризмом, соціоцентризмом, видаванням бажаного за дійсне та іншими перешкодами.	Часто стають жертвами егоцентризму, соціоцентризму, релятивістського мислення, необґрунтованих припущень і видавання бажаного за дійсне
Вміють розуміти, аналізувати та оцінювати аргументи та точки зору	Часто неправильно розуміють або несправедливо оцінюють аргументи і точки зору
Логічно мислити та робити відповідні висновки з фактів і даних. Бути інтелектуально чесними з собою, визнаючи	Мислять нелогічно і роблять непідтвержені висновки з доказів і даних.

те, чого вони не знають, і усвідомлюючи свої обмеження	
Неупереджено вислуховувати протилежні точки зору і вітати критику переконань і припущень	Вдають, що знають більше, ніж є насправді, та ігнорують свої обмеження.
Базують свої переконання на фактах і доказах, а не на особистих уподобаннях чи корисливих інтересах	Закрито мислять і чинять опір критиці своїх переконань і припущень
Усвідомлюють упередження та упередження, які формують їхнє сприйняття світу	Не усвідомлюють упередження
Мислять незалежно і не бояться не погоджуватися з груповою думкою.	Є конформними
Здатні дістатися до суті питання чи проблеми, не відволікаючись на деталі.	Не турбує сутність питання, а лише поверхневі ознаки
Мають інтелектуальну сміливість зустріти і справедливо оцінити ідеї, які кидають виклик навіть їхнім найосновнішим переконанням	Є ригідними

Таким чином, критичне мислення є життєво важливою навичкою в сучасному світі, що є невизначеним. Люди, які мислять критично відрізняються від інших людей, оскільки володіють перерахованими і розглянутими характеристиками, які посилюють критичне мислення.

1.3. Особливості магічного мислення

Магічне мислення дозволяє людям реалізувати мотив справедливості, встановлюючи фізично неможливі зв'язки між діями та результатами. Магічне мислення (віра в те, що на об'єкти та події можна впливати діями за відсутності будь-якого емпіричного причинно-наслідкового зв'язку) та забобонні

вірування (ірраціональні або помилкові переконання, часто пов'язані з контролем над удачею) колись вважалися когнітивним дефіцитом, притаманним лише дітям та членам "домодерних" суспільств (см. нижче), або ж лише результатом тяжких обставин [12]. "Магічне мислення" є класичним поняттям когнітивної антропології і розглядається як утилітарний когнітивний патерн, що забезпечує платформу для практики магічно-релігійних вірувань і зміцнення впевненості в оперативній ефективності цих вірувань. У когнітивній психології магічне мислення - це ірраціональне міркування, яке включає думки, об'єкти та події без фактичного причинно-наслідкового зв'язку. Магічне мислення має мало спільного з логікою чи наукою, а набагато більше - з типом особистості та якоюсь незадоволеною психологічною потребою. Магічне мислення - це віра в причини подій, які не можуть бути логічно обґрунтованими, і які порушують основні обмежувальні принципи науки. Найкращою теорією, яка пояснює, чому люди вдаються до магічного мислення, мабуть, є теорія про різні стилі мислення. Магічні мислителі обробляють інформацію, спираючись насамперед на емоції та мотивацію, тоді як доказові мислителі критично оцінюють достовірність інформації. Існують також деякі докази того, що люди вдаються до магічного мислення як до способу зрозуміти себе і навколишній світ. Люди, які відчувають невизначеність у світі, зазвичай намагаються зменшити цю невизначеність, шукаючи структуру, намагаючись передбачити, що станеться далі[20].

Однак дослідження показують, що магічні вірування широко поширені навіть за звичайних обставин і є результатом рутинних когнітивних процесів, які є спільними для всіх людей [50]. Інтуїцію буває важко позбутися навіть тим, хто є високоінтелектуальним і добре освіченим. Розглядаючи інтуїтивні процеси, які породжують забобони, моделі подвійних процесів допомагають проілюструвати, чому забобонне мислення широко розповсюджене і чому магічні вірування зберігаються, навіть якщо вони не відповідають дійсності.

Магічні вірування мають спільну основну мотивацію - керувати загрозою та невизначеністю [61], а тенденція підтримувати магічні вірування посилюється, коли люди відчують потребу пояснити і контролювати своє оточення (R.Russell, J. Risen). Окрім того, що магічні вірування ґрунтуються на когнітивних та мотиваційних процесах, вони також мають стійкість до фальсифікацій і схильні до мутації перед обличчям суперечливих доказів. Нарешті, з точки зору подвійного процесу, магічні вірування, мають тенденцію позитивно корелювати з інтуїтивним мисленням і негативно - з аналітичним мисленням. Коли люди мають час, здатність і мотивацію мислити аналітично, вони менш схильні підтримувати магічні вірування, ніж тоді, коли ця здатність обмежена[61].

Проте протягом останніх двох десятиліть західні суспільства стали свідками відродження окультних ідей і практик. Психологи зацікавилися магічним мисленням, що стоїть за цими віруваннями і практиками. Магія розглядається як чудовий приклад нераціонального і ненаукового мислення, що суперечить законам причини і наслідку. У психологічній літературі домінують чотири моделі магічного мислення. Це

- історичне,
- еволюційне,
- психопатологічне
- терапевтичне мислення.

Історична модель є однією з перших. Джеймс Фрейзер [27] та Люсі Леві-Брюль [45] зробили значний внесок у вивчення магії як частини історії людства, що вплинули на антропологічну теорію та дослідження в другій половині дев'ятнадцятого та на початку двадцятого століть. Їхні праці залишили свій відбиток на багатьох науковців у різних галузях, навіть попри те, що їхні основні положення сьогодні антропологи вважають застарілими. Фрейзер і Леві-Брюль вивчали магію серед примітивних людей (а саме тих

племінних суспільств, які є відносно невеликими, не мають писемності та володіють відносно простими технологіями) і порівнювали її з аналогічними віруваннями у більших, більш технологічно розвинених цивілізаціях[27],[45].

Фрезер стверджував, що людство пройшло три окремі історичні етапи, а саме: магію, релігію та науку[27]. Найдавніша стадія, магія, розвинулася з людського бажання контролювати природу. Розмірковуючи над природними подіями та явищами, люди шукали стандартні закони, за допомогою яких вони могли б впливати на навколишній світ. Але оскільки розумові здібності цих людей були дещо слабкими, вони припускалися фундаментальної помилки в асоціаціях. Вони дійшли висновку, що причиною і наслідком керують два закони:

- 1) закон подібності, який стверджує, що подібне породжує подібне,
- 2) закон контакту, який стверджував, що на людей можна впливати за допомогою віддаленого дотику.

Таким чином, магія була двох видів: 1) імітаційна або гомеопатична і 2) заразна.

Релігія, стверджував Фрезер [27], розвинулася тоді, коли було усвідомлено, ймовірно, через спостереження, що магичні обряди не працюють і що, отже, закони магії насправді не існують. Тоді контроль над природою було передано в руки надприродних сил (богів чи духів), яких треба було радше благати, ніж контролювати. Це був другий етап (релігія) розвитку людства. Останній етап, етап науки, позначений відкриттям правильних законів природи і повинен, принаймні теоретично, призвести до зникнення як магії, так і релігії.

Леві-Брюль [45], філософ за освітою, цікавився насамперед примітивними системами мислення. Спираючись на описи магичної поведінки в антропологічній та етнографічній літературі, він дійшов висновку, що примітивні та цивілізовані мисленнєві процеси відрізнялися не лише за

ступенем, а й за характером. У первісному мисленні домінували дві основні риси: воно було дологічним і містичним. Перша риса прямо протилежна науці в тому сенсі, що вона поєднує речі та події, які взагалі не пов'язані між собою. Крім того, вона є некритичною і вводить надприродні пояснення, які неможливо перевірити. Первісний розум був дологічним не через якусь розумову неповноцінність, а радше тому, що він був байдужим до закону протиріччя і оперував системою, яка зіставляла події у спосіб, який неможливо узгодити з логікою.

Другою особливістю первісної ментальності був її містичний нахил. Це означає, що первісні люди вірили в надприродні сили, які постійно впливали на їхню природу і повсякденне життя в цілому. Вони були переконані, що природне і надприродне, хоч і відрізняються один від одного, але не можуть бути відокремлені. Вони жили у світі «містичної участі», яка об'єднувала події та людей за допомогою надприродних засобів. Ця асоціація, на думку Леві-Брюля, була відкинута під впливом сучасних наукових відкриттів.

І Фрезер, і Леві-Брюль намагалися пояснити інтелектуальні відмінності між первісними та сучасними людьми. Їхній підхід був еволюційним у тому сенсі, що він був спрямований на те, щоб показати, як людські істоти прогресували від нижчої форми мислення і поведінки до більш досконалої. Вони припускали, що магічне мислення було нормальним у примітивних суспільствах і, отже, ніколи не трактували його як ознаку психічної хвороби чи психопатології[27],[45].

З психологічної точки зору питання полягає в тому, чи підходить історична модель для пояснення поведінки тих людей, які вдаються до астрологів, тарологів, нумерологів та інших практик. Іншими словами, чи можна пояснити зростання магічного мислення як психологічну регресію до більш ранньої людської стадії? Якщо так, то це може свідчити про серйозні психічні та/або особистісні дисфункції.

Існує багато способів і засобів, за допомогою яких люди пізнають світ і самих себе, утворюючи, таким чином, широкий набір життєвого досвіду. У цьому сенсі людина, усвідомлюючи кожен з цих досвідів, накопичує специфічні знання про нього, такі як релігія, філософія, мистецтво і наука. Одним з таких визнаних переживань є так звані "аномальні переживання" (АП), які в даний час є предметом вивчення "аномальної психології" (ПА). Психологічний досвід, який називають "аномальним", поділяється, в залежності від досліджень ПА, на категорії: незвичайні та нерегулярні переживання, а також переживання, пов'язані з психікою (psi-related experiences). Його дослідження стосуються змінених станів свідомості, дисоціативних станів, релігійних і містичних переживань, розвитку, підтримки і функціонування переконань, помилкових спогадів, самообману, ефекту плацебо, збігів, галюцинацій, паранормальних тверджень, розладів, пов'язаних зі сном, і когнітивних упереджень, пов'язаних з аномальним досвідом (French, 2010). Серед різних видів досвіду, які має людина, аномальні переживання є відносно щоденними і дуже значущими в загальній популяції, навіть якщо вони вважаються незвичайними і нерегулярними (Machado, 2009; Peres; Tewberg, 2013), виникаючи вже в ранньому дитинстві (65,2%) і підлітковому віці (23,5%), але в дорослому житті їх мають лише 11,3% осіб [цит за 44]. Найчастіше реєструються зорові галюцинації, слухові галюцинації, "духовне сприйняття", "паранормальні сни" та позатілесні переживання. А у порядку зменшення частоти - ясновидіння, духовний слух, духовне сприйняття, аномальні сни, позатілесні переживання, передчуття, незрозуміла втрата енергії, інкорпорація, інтуїція, духовне сприйняття запахів, фізичні ефекти духовної причини, психографія, телепатія і духовне зцілення (Menezes et al., [цит за 44]). S. Maris охарактеризувала історію та природу кожного з цих переживань, а також їхню взаємодію и продемонструвала створення концептуального синтезу для парапсихічного досвіду, зокрема, екологічного,

релігійного досвіду та аномальних явищ. Але, в останній час через природничо-наукове розуміння "аномального досвіду", не можна пояснити містичний, релігійний і паранормальний досвід.

Друга модель ґрунтується на роботах Ж.Піаже[57], чий аналіз психічного розвитку дітей залишив незгладимий слід у дитячій психології. Дві сфери дитячого розвитку, досліджені Піаже, мають відношення до цієї дискусії:

- 1) уявлення дитини про фізичну причинність
- 2) концепція світу.

Ж.Піаже показує, що перша стадія розвитку людського мислення, яка відбувається у віці п'яти років, є «магічною». Він зауважує, що причини, які дитина приписує подіям, не підпадають під природні закони причин і наслідків. Наприклад, для дитини хмари є живими і свідомими. Ми змушуємо їх рухатися, ходячи, і вони підкоряються нашим командам [57, с. 61-62] Дитина має тенденцію «вводити живі особисті сили туди, де ми повинні користуватися лише вагою та інерцією» [57, с. 87]. Пояснюючи, як дитина сприймає світ, Піаже запозичує теорію містичної участі Леві-Брюль, яка, по суті, є магічним способом зв'язку зі всесвітом. Він розрізняє [57, с. 133-34] чотири типи причинно-наслідкових зв'язків:

- 1) магія участі між діями і речами;
- 2) магія участі між думкою і речами;
- 3) магія участі між об'єктами;

4) магія участі мети. По суті, його теорія висуває положення про те, що на певному етапі свого розвитку діти пов'язують між собою явища, предмети, людей та ідеї, які взагалі неможливо пов'язати, якщо не вдається до магічних уявлень.

Ж.Піаже відстоює свою опору на теорію примітивної ментальності Леві-Брюль. Він стверджує: «Можливо, уявлення дитини про «співучасть»

відрізняється від уявлень примітивної людини, але вони схожі між собою, і цього достатньо, щоб уповноважити нас обирати наш словниковий запас з-поміж виразів, які були визнані найбільш адекватними для опису примітивного мислення» [57, с. 132].

В основі думки Піаже лежить припущення, що розумовий розвиток індивіда і людського роду проходить певні паралельні стадії. Піаже не зробив жодних висновків про стан розуму первісних людей. Однак у нього були певні думки щодо магічного мислення дитини, яке має анімістичний характер. Розмірковуючи про магічні уявлення серед дорослих, Піаже зауважує, що вони можуть бути присутніми «серед нормальних і цивілізованих дорослих». У тих випадках, коли «межа між “я” і зовнішнім світом стає на мить розмитою і невизначеною», «ослаблення почуття особистості призводить до думки, а реалізм - до більш-менш чітких магічних уявлень» [57, с. 162].

Стійкість магічного мислення у дорослих логічно пояснюється або припущенням, що розвиток дитини затримувався, або тим, що доросла людина регресувала до інфантильної стадії. В обох випадках магічне мислення свідчить про патологію, яка потребує лікування.

Третя модель магічного мислення, яка домінує в західній психіатричній літературі, однозначно пов'язує його з патологією. DSM-IV-R (Американська психіатрична асоціація, [1, с. 401] пояснює магічне мислення, яке стало технічним терміном у психіатрії, наступним чином: Людина вірить, що її думки, слова або дії можуть або будуть якимось чином спричинити або запобігати певному результату, який не підпорядковується звичайним законам причини і наслідку. Приклад: Чоловік вірив, що якщо він буде тричі щовечора промовляти певну молитву, то смерть його матері можна буде відвернути на невизначений час; мати вірила, що якщо вона подумає про щось зле, то її дитина захворіє.

Магічне мислення може бути частиною ідей-орієнтирів або досягати маревних масштабів, коли людина зберігає тверде переконання, незважаючи на докази, що свідчать про протилежне. Магічне мислення спостерігається у дітей, у людей примітивних культур, а також при шизотиповому розладі особистості, шизофренії та obsесивно-компульсивному розладі.

Інші інтерпретують магічне мислення і поведінку як ознаку того, що людина може обманювати себе або регресувати на більш ранню стадію, щоб уникнути реальності. Невротик використовує магічні обряди як захисний механізм (наприклад, проти тривоги), щоб зберегти несвідому віру у всемогутність. Шкала магічних уявлень була розроблена саме для виявлення невротичних тенденцій (M.Eckblad and L.Chapman [22]). Всі види окультної поведінки та паранормальних вірувань отримують негативну психологічну оцінку. G.Windholz and L.Diamant [75], досліджуючи людей, які вірять у реінкарнацію, чаклунство, НЛО, екстрасенсоріку і астрологію, дійшли висновку, що вони були імпульсивними, рефлексивними, невротичними і шизоїдними.

Більш складний аналіз магічного мислення пропонує L.Zuzne [78], який визнає, що магія є універсальним явищем і має коріння у фундаментальних психологічних процесах. Невизначеність життя, людська якість самосвідомості, незрозуміння причинно-наслідкових зв'язків і законів ймовірності - все це відіграє певну роль у збереженні магічного мислення. Цій психолог стверджує, що психопатологія не є причиною магічного мислення (с. 689), як і останнє не призводить до психопатології. Напроти збереження магічного мислення у дорослому віці або [його] легке відродження під час стресу можна розглядати як невротичний прояв[78].

Зв'язок між магічним мисленням і патологією продовжує домінувати в сучасній психіатричній літературі. Наприклад, Nagy and Szatmari, обстеживши дітей віком від 7 до 18 років, які страждали на шизотипові розлади особистості,

зазначають, що всі вони були схильні до магічного мислення, химерних захоплень, соціальної ізоляції та соціальної тривожності. Pine в іншому дослідженні дітей підтверджує наявність магічного мислення і робить висновок, що це була відчайдушна залежність від неадаптивного механізму виживання.

Інші психіатри задокументували наявність магічного мислення у різних пацієнтів, яких вони лікували. Наприклад, дослідження Inbody and Ellis (1985) виявили його присутність серед тих, хто страждає на два розлади харчової поведінки, а саме булімію та анорексію [цит за 63]. Інші (Rosberg and Stunden 1990) відзначають, що існує безпомилкова схожість між магічним мисленням і маревними звинуваченнями та слуховими галюцинаціями, які є типовими психотичними захисними механізмами, що не призводять до зцілення [цит за 63]. Магічне мислення є наслідком шизофренії (Фентон і МакГлашан, 1989) і зустрічається при obsесивно-компульсивних розладах (Сарвер-Фонер, 1987). Деякі дослідження показали, що магічне мислення розвивається у дорослих дітей алкоголіків (Schumrum and Hartman 1988) і у підлітків середнього віку, які вживають наркотики (Golden and Schwartz-Klein 1988) [цит за 63].

У психіатричній літературі магічне мислення - це втеча від реальності. Це спроба відкинути тривоги, а не протистояти їм. Файнсілвер (1983, с. 537) пише, що «прикордонні пацієнти використовують магічне мислення, щоб створити навколо себе втішне відчуття захищеності всемогутньою материнською присутністю, яка відвертає тривоги, пов'язані із загрозою розлуки». Baird (1982) зазначає, що пацієнти з порушеним супер-его можуть демонструвати магічне мислення, яке є неадаптивним і примітивним захисним механізмом. А Теннант-Кларк та її колеги [69] дійшли висновку, що підлітки стають учасниками окультних ритуалів, тому що вони «відчувають почуття неадекватності та втрати контролю». Люди, які вдаються до магії, замість того,

щоб впоратися зі своїми проблемами, швидше за все, погіршують їх, оскільки магія відволікає їх від зустрічі з реальністю.

Але є і інші погляди. Вчені звернули увагу на фокусників - майстрів ілюзій та обману, і на те, що вони розробили дивовижні методи маніпулювання людським досвідом. Інтуїтивно зв'язок між магією та психологією здається очевидним: фокусники використовують такі техніки, як відволікання уваги, щоб маніпулювати нами, ілюзії, щоб спотворювати наше сприйняття, і примус, щоб впливати на наші рішення. Деякі з перших піонерів психології (наприклад, Біне, 1894; Тріплетт, 1900) визнали цей тісний зв'язок між магією та психологією і опублікували захоплюючі наукові роботи, в яких досліджували техніки чаклунства[6]. Хоча деякі дослідники використовували магичні трюки для непрямого вивчення пізнання (наприклад, в психології розвитку), мало хто намагався пов'язати магію з наукою психології. У 2005 році G.Kuhn and V.Tatler [42] опублікували одну з перших нещодавніх робіт про дезорієнтацію, в якій проілюстрували, як принципи фокусів можуть бути використані для вивчення зорової уваги (Kuhn and Tatler, [42]). Хоча ця стаття викликала великий інтерес, багато вчених на той час скептично ставилися до ідеї використання магії для вивчення внутрішньої роботи мозку. Хоча зв'язок між магією і психологією інтуїтивно зрозумілий, такий підхід вимагає нових парадигм і, можливо, нових способів мислення про когнітивні механізми.

Хоча значна частина досліджень була зосереджена на дезорієнтації, психологія магії розширилася на такі сфери, як прийняття рішень (Olson та ін., 2015), вирішення проблем (Danek та ін., 2014), постійність об'єкта (Beth та Ekroll, 2014), завершення шаблону (Barnhart, 2010; Ekroll та інш.), формування переконань (Parris та ін., 2009; Subbotsky, 2010), візуально-моторна дія (Cavina-Pratesi та ін., 2011), почуття активності (Olson та ін., 2016) та перцептивні передбачення (Kuhn and Land, 2006; Kuhn and Rensink, 2016) [54], [4],[41],[39].

В деяких моделях магія розглядається як така, що виконує корисні психологічні функції. Отже, магічне мислення і поведінка можуть мати цілющі ефекти. В антропологічній літературі стверджується, що наявність магічних обрядів забезпечує заспокоєння, особливо там, де наукові знання недостатні або відсутні, а також зменшує страх і тривогу. За словами Malinowski, вони відіграють незамінну роль у «сфері непідзвітних і несприятливих впливів, а також великого незаслуженого приросту щасливого збігу обставин». Вони можуть забезпечувати культурно адаптивні та пристосувальні реакції (Kluckhohn). Теорія В. Malinowski [47] була застосована для пояснення західних ворожильних практик, таких як ворожіння на воді в США (Vogt and Hyman) та ритуальних звичаїв, пов'язаних зі спортивною діяльністю (Gmelch 1989; див. також Venturi 1989).

Деякі вчені розрізняють лікувальну магію (наприклад, викликання дощу в неписьменних суспільствах), зцілення вірою (наприклад, чудесні зцілення в Лурді) і духовне зцілення (наприклад, те, що практикує християнська наука). У кожному випадку терапевтичний вплив базується на трьох елементах: віра цілителя в ефективність своїх дій; відповідна довіра пацієнта до сили цілителя; підтримка з боку родичів і друзів пацієнта. Ставлячи під сумнів прямий зв'язок таких магічно-релігійних ритуалів зі зціленням, вчені визнають, що вони можуть мати певні психосоматичні наслідки. Крім того, ці обряди можуть викликати катарсис або інші реакції, необхідні в процесі зцілення багатьох психологічних захворювань. Вони також можуть зменшувати стрес, хоча, як зазначалося вище, це не обов'язково має терапевтичний ефект [цит за 78].

Щодо астрології. Існує думка, що віра в астрологію є результатом відносно незначного або поверхневого знайомства з сучасними науковими знаннями. З цієї точки зору, людей з так званим проміжним рівнем наукового розуміння астрологія може приваблювати, оскільки вона має багато

"атрибутів" ортодоксальної науки (систематична структура, здатність передбачати, чисельні дані тощо); але вони можуть бути недостатньо добре підготовленими, щоб побачити, що ці речі насправді є "атрибутиами", а не суттю справжньої науки. Загалом, М. Bauer and J. Duran вважають, що існує три різні підходи до проблеми народної віри в астрологію. По-перше, її можна розглядати позитивістськи, як анахронічний пережиток донаукового світогляду. У цьому контексті народна віра в астрологію розглядається як атавістичне явище. По-друге, вона може розглядатися антропологічно, як альтернативний світогляд, що заслуговує на увагу і повагу сам по собі. У цьому контексті від нас не вимагається жодних оціночних суджень про відповідні переваги ненаукових і наукових позицій. По-третє, з соціологічної точки зору, це може розглядатися як один із видів потенційної компенсаторної діяльності, що може бути привабливим для людей, які намагаються примиритися з невизначеністю життя в епоху пізнього модерну.

Вважається, що більшість людей, які читають щоденні гороскопи, ставляться до них не більше, ніж до милої розваги, інші є більш маніпулятивними (і ними маніпулюють). Уявні бажання людей часто мають реальні економічні, емоційні та соціальні наслідки. М. Ремські пригадує про свій досвід занять з ведичної астрології, поставила цю неврологічну тенденцію в перспективу. Як він пише, поєднання в астрології романтики, інтуїції, ностальгічної туги та поезії, керованої архетипами, не варте того епістемологічного лайна, якого вона коштує. У кращому випадку, це потужний двигун для психічних досліджень. У гіршому - вона капіталізує кожне когнітивне упередження, яке має людина, щоб служити магічному мисленню та дисбалансу сил неусвідомленої проекції та перенесення. Між цими двома крайнощами вона забезпечує рідку кашу для палаючого світу[цит за 78].

Таким чином, перші три психологічні моделі ґрунтуються на припущенні, що наукове мислення і логіка є показниками зрілої, здорової особистості. Магічне мислення протистоїть таким міркуванням і, отже, є ознакою людської слабкості, хвороби та/або відсталості. Навіть якщо це правильно, з цього не випливає, що магічне мислення однакове у нерозвинених дітей, пацієнтів психіатричних лікарень у західному суспільстві та членів примітивних суспільств. Оскільки психологічний склад усіх цих людей має бути дуже різним, то доцільніше було б почати з гіпотези про те, що існують різні види магічних операцій, які потрібно брати до уваги. Психопатологічна модель ґрунтується на гіпотезі, що магічне мислення свідчить про особистісні розлади. Зусне і Джонс відносять всі окультні явища, включаючи екстрасенсорику, забобони і магію, до "аномальної психології", яка займається вивченням людської поведінки, що відхиляється від норми. Питання в тому, хто визначає норму? Але навіть якщо норма відноситься до середнього або найбільш поширеного, з цього не обов'язково випливає, що девіантна поведінка є патологічною. Автоматично пов'язувати окультні вірування і практики з усіма видами серйозних психологічних проблем, включаючи невротизм, неадекватну психічну, особистісну і соціальну адаптацію, низький рівень критичного мислення і схильність до фантазування, нагадує циклічний аргумент: патологія іноді виражається в магічному мисленні і поведінці, які самі є ознаками патології. Якщо магія присутня в усіх суспільствах, то вона співіснує з раціональною поведінкою і не завжди протиставляється логіці. Вона може бути взаємодоповнюючою в тому сенсі, що принципи магії та науки застосовуються в різних сферах життя людини. Так, наприклад, багато людей, які приєдналися до неоязичницької групи і практикують магічні ритуали, досі успішно працюють на звичайній роботі, яка вимагає застосування наукових законів причин і наслідків. Деяких людей, які займаються різними видами окультних практик, часом важко відрізнити від

"нормальних" людей. Їх не слід ототожнювати з тими патологічними особистостями, які вдаються до злочинної, садистської та мазохістської поведінки. Терапевтична модель магії, на перший погляд, пропонує краще пояснення поширеності та стійкості магічного мислення і поведінки. Однак вона не може пояснити, чому деякі люди знімають стрес, звертаючись до магії. Вона також не дає відповіді на більш фундаментальне питання, чому стрес взагалі слід знімати за допомогою магії. Терапевтична модель є хибною не лише тому, що вона є ще однією формою теорії депривації, але й тому, що вона все ще узгоджується з думкою про те, що дорослі, які вдаються до магії, страждають на серйозну патологію.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

1. Визначено, що критичне мислення - це мислення, яке не сприймає аргументи та висновки сліпо, скоріше навпаки, воно досліджує припущення, розпізнає приховані цінності, оцінює наявні дані та висновки

2. Продемонстровано, що критеріями критичного мислення є ясність, точність, доречність, послідовність, логічна правильність, повнота і справедливість.

3. Процес критичного мислення складається з п'яти основних елементів:

Визначення твердження, прояснення аргументів, встановлення фактів, оцінка логіки, прийняття рішення.

4. У перешкоджанні критичному мисленню розглядаються наступні перешкоди: егоцентризм, необґрунтовані припущення, релятивістське мислення та прийняття бажаного за дійсне.

5. Обговорено природу критичного мислення; ключові стандарти критичного мислення, такі як ясність, чіткість, точність і справедливість; переваги критичного мислення.

6. Розглянуто критичне мислення як важлива навичка, яку варто розвивати в особистому та професійному житті. Аналітичне мислення, що передбачає розгляд різних точок зору, може допомогти вирішувати проблеми, залагоджувати конфлікти, виявляти упередження та бути емпатичним. Навчившись мислити логічно, критично та раціонально, людина може розвинути необхідні навички та риси, які допоможуть їй покращити професійне та особисте життя.

7. Надано розбіжності між людьми, що мають різні види критичного мислення

8. Проведено аналіз магічного мислення або вірування. Магічне мислення - це ірраціональне міркування, яке включає думки, об'єкти та події без фактичного причинно-наслідкового зв'язку. Магічне мислення має мало спільного з логікою чи наукою, а набагато більше - з типом особистості та якоюсь незадоволеною психологічною потребою. Важливими аспектами магічного мислення є схильність надавати значення або причинно-наслідковий зв'язок подіям, які в іншому випадку можна було б вважати випадковими. Вважається, що магія є універсальним явищем і має коріння у фундаментальних психологічних процесах. Але психопатологія не завжди є причиною магічного мислення. Збереження магічного мислення «у дорослому віці або [його] легке відродження під час стресу у дорослої людини можна розглядати як невротичний прояв». У психіатричній літературі магічне мислення розглядується як втеча від реальності. Це спроба відкинути тривоги, а не протистояти їм. Психопатологічна модель ґрунтується на гіпотезі, що магічне мислення свідчить про особистісні розлади

9. Продемонстровано, що магічне мислення і поведінка можуть мати цілющі ефекти. В антропологічній літературі стверджується, що наявність магічних обрядів забезпечує заспокоєння, особливо там, де наукові знання недостатні або відсутні, а також зменшує страх і тривогу.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ЖІНОК З РІЗНИМ РІВНЕМ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

2.1. Магічні вірування в дослідженнях з психопатології

Багато паранормальних явищ, що пов'язані з магічним мисленням (наприклад, чудеса, воскресіння, душі, виживання після фізичної смерті) порушують основні обмежувальні принципи науки (Tobacyk and Pirttila-Backman[72]). Проте в усьому світі існує значна кількість людей, які вірять у ці паранормальні явища. Наприклад, опитування Геллапа в США, показало, що більше половини американців вірять в диявола, 49% з них вірять в екстрасенсорне сприйняття (ESP) і близько 25% вірять в астрологію (Gallup and Newport). Дійсно, як зазначає J.Тобасук [70], магічні вірування є центральним динамізмом особистості, який заряджає енергією та організовує індивідуальну та колективну поведінку. ... що надає людям і суспільствам сенс життя, уявний контроль і ресурси для пристосування тому заслуговують на серйозне вивчення. Хоча реальна паранормальність цих переживань, що лежать в основі цих вірувань, була суперечливою (Eysenck and Sargent)[21], в рамках цієї лінії міркувань магічні вірування інтенсивно вивчалися на предмет кореляції з особистісними і соціально-демографічними змінними протягом останніх двох десятиліть (Tobacyk and Milford.; Tobacyk, Nagot and Miller; Svensen et al.; Thalbourne and French; Wolfradt)[70],[71],[72],[73].

Особливий інтерес викликав зв'язок між паранормальними віруваннями та локусом контролю (Rotter, 1966), а також між паранормальними віруваннями та психопатологією (Davies and Kirkby; Tobacyk et al; Thalbourne and French; Wolfradt) [72],[73]. Зв'язок між паранормальними віруваннями і почуттям контролю, особливо над неконтрольованими подіями, такими як катастрофи, хвороби і смерть, був запропонований відомим антропологом

Malinowski[47]. Він припустив, що ці вірування слугують своєрідною ілюзією контролю (Langer). Магічне (примітивне) мислення або віра у феноменалістичну причинність, що стоїть за ілюзорним відчуттям контролю, характерна для дітей, не зникає повністю в дорослому віці, хоча і має тенденцію до цього з розвитком сучасної освіти (Subbotsky, 1997). Ранні дослідження показали, що існує зв'язок між більш екстернальним локусом контролю і більшою вірою в паранормальні явища (Scheidt; Tobacyk and Milford)[71]. З іншого боку, у незалучених і незаангажованих студентів коледжів більша віра в паранормальне була пов'язана з екстернальним локусом контролю, тоді як у активно залучених студентів (наприклад, читачів книг про екстрасенсорику) більша віра в паранормальне була пов'язана з інтернальним локусом контролю (McGarry and Newberry [50]).

Ще одним важливим корелятом паранормальних вірувань є психопатологія. Сьогодні серед менш освічених європейців психологічна дезадаптація пояснюється факторами магічно-релігійного характеру (Vlachos та ін., Ozden та ін.). Майже століття тому Фрейд [28] розглядав паранормальні вірування, в тому числі й релігійні, як психопатологічні (Freud) і називав їх неврозом або параноєю, що впливає з магічного мислення, характерного для дитячого віку. Магічне мислення, яке проявляється в психокінезі, є формою паранормальної віри, коли людина вважає себе здатною на багато речей всупереч реальності (Tobacyk and Wilkinson) [70].

Магічне мислення також є одним з визначених симптомів деяких психіатричних розладів, таких як шизотиповий розлад особистості в DSM-IV (Американська психіатрична асоціація, [1]) і серед механізмів деяких інших розладів, таких як obsesивно-компульсивний розлад, так що основною характеристикою компульсивних ритуалів є магічне мислення (наприклад, якщо я доторкнуся до дверей тричі, то моя дитина не загине в аварії сьогодні). Також були отримані психометричні дані, що показують кореляцію між

психозом і магічним мисленням. Виявлено, що ті, хто набрав найвищі бали за шкалою магічного мислення, мали схильність до психозу (Eckblad and Charman[22]). Хворі на шизофренію набрали вищі бали за шкалою магічного мислення, ніж нешизофренічні психіатричні пацієнти або нормальні суб'єкти (George and Neufeld[29]). Люди, які вірять у надзвичайні явища, набрали вищі бали за субшкалою "Шизофренія" MMPI, ніж невіруючі (Windholz and Diamant[75]). Магічні вірування суттєво і позитивно корелювали з шизотипією (Thalbourne,; Chequers та ін.,[73]), а також з маніакально-депресивними переживаннями (Thalbourne and French[73]). Подальші дослідження виявили суперечливі результати щодо зв'язку між паранормальними віруваннями та невротичними переживаннями. Наприклад, Талборн та ін. (Thalbourne et al.,) виявили значний позитивний зв'язок між паранормальними віруваннями і невротизмом, тоді як інші дослідники (Svensen et al., 1992; Lester and Monaghan, 1995; Willging and Lester[74]) не виявили такого значного зв'язку. Аналогічно, тривожність показала тісний зв'язок з магічними віруваннями в одних дослідженнях (Okebukola, Wagner and Ratzeburg), а в інших - ні (Tobacyk[70]). Однак нещодавнє дослідження (Wolfradt), проведене в Німеччині, показало значний зв'язок між магічними віруваннями, тривожністю та дисоціативними переживаннями. Про зв'язок між дисоціацією і паранормальними віруваннями повідомлялося і в деяких більш ранніх дослідженнях (Richards, 1991; Irwin, 1994; Pekala та ін., 1995), і ці вірування розглядалися як такі, що виконують ту ж функцію, що і в дисоціативних переживаннях, а саме - дистанціювання від реальності як захисний механізм (Wolfradt, 1997). Аналогічно, схильність до фантазування також корелювала з паранормальними віруваннями, які, ймовірно, виконують подібні функції (Irwin, 1990)

Існують й інші кореляти магічних вірувань, які можуть бути пов'язані з психопатологією. Значні позитивні кореляції були отримані між

паранормальними віруваннями та ірраціональними переконаннями, догматизмом, пошуком сенсацій (Tobacyk and Milford; Roig et al., [71]), відчуженням, аномією (Tobacyk) і надмірною навмисністю (Tobacyk and Milford). Магічні вірування також негативно корелювали з соціальним інтересом (Tobacyk). З іншого боку, були незначні кореляції між показниками розбіжностей між реальним "Я" та ідеальним "Я" і вимірами магічних вірувань, за винятком традиційних релігійних вірувань (Tobacyk and Milford). З іншого боку, ці два основні кореляти магічних вірувань, а саме, локус контролю і психопатологія, вже мали значні позитивні кореляції один з одним (Hale і Cochran, 1987; Dag, 1992; Gomez, 1998).

Магічні вірування загалом поширені, але існують певні вікові та гендерні відмінності в цих віруваннях. Вони вищі серед жінок, ніж серед чоловіків, і припускається, що ця різниця пов'язана з більш багатим фантазійним життям жінок (Blackmore). Деякі більш ранні дослідження також виявили подібні відмінності між статями (Clarke, 1991; Irwin, 1993; Wolfradt, 1997). З іншого боку, з точки зору віку, студенти коледжів мають більше паранормальних вірувань, ніж старшокласники (Tobacyk et al., 1984) і ніж люди старшого віку, за винятком традиційних релігійних вірувань (Tobacyk, Pritchett and Mitchell, 1988).

В інших дослідженнях було продемонстровано гендерні відмінності в магічних віруваннях. Вищі магічні вірування жінок пояснювалися мірою довіри до інтуїції. Жінки роблять більше неоптимальних виборів у лотереї після того, як уявили, що сон підказав їм це зробити. Ці дослідження припускають, що покладання на інтуїцію допомагає пояснити більш високі магічні вірування жінок.

Таким чином, оцінка досліджень свідчить про те, що віра в магічне з більшою ймовірністю пов'язана з негативним психологічним

функціонуванням, коли вона представлена разом з когнітивно-перцептивними факторами, які спотворюють мислення та розуміння.

2.2. Етапи дослідження, вибірка і методики

Дослідження конструювалося згідно класичної моделі наукового дослідження. В ньому присутні дві стідії або етапи: гіпотетико-дедуктивний(1) та індуктивний(2) етапи. На першому - гіпотетико-дедуктивному етапі вивчався стан проблеми, з'ясовувалася її актуальність, цілі і завдання, предмет і об'єкт і організовувалося методичне забезпечення. На другому етапі - визначався контингент дослідження, здійснювався збір емпіричних даних й їх обробка, проводилася інтерпретація результатів, та формулювалися загальні висновки.

Нами було визначено набір психодіагностичних методик, які дозволяють комплексно підійти до вивчення особливостей критичного мислення у жінок з різним рівнем стресостійкості під час війни. До них відносяться: Оцінка рівня ситуативної (реактивної) тривожності (Тест Ч.Спілбергера – Ю.Ханіна), для оцінки рівня стресу використовувалася методика Холмса-Раге, методика характерологічних тенденцій Т.Лірі, Опитувальник критичного мислення (CThQ), анкетування.

Оцінка рівня ситуативної (реактивної) тривожності (Тест Спілбергера-Ханіна). Цей тест належить до методик, що вивчає психологічний феномени реактивної і особистісної тривожності. Опитувальник складається з 20 висловлювань, які відносяться до тривожності як стану (стан тривожності, реактивна або ситуативна тривожність) і з 20 висловлювань на визначення тривожності як диспозиції, особливості особистості (властивість тривожності). Реактивна (ситуативна) тривожність - стан суб'єкта в даний момент часу, який характеризується емоціями, які суб'єктивно переживаються

особою: напругою, занепокоєнням, заклопотаністю, нервозністю у цій конкретній ситуації. Цей стан виникає як емоційна реакція на екстремальну або стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю та динамікою у часі. Особистісна тривожність це індивідуальна риса особистості, яка не залежить на момент обстеження від конкретної ситуації.

Для оцінки рівня стресу використовувалася методика Холмса-Раге. Автори вивчали залежність захворювань від різних стресогенних життєвих подій у великій кількості респондентів. Вони дійшли висновку, що психічним і фізичним хворобам зазвичай передують певні серйозні зміни в житті людини. На підставі цього вони склали шкалу, в якій кожній важливій життєвій події відповідає певне число балів залежно від ступеня її стресогенності. підрахувати суму балів, що відповідає стресогенним подіям. За інструкцією треба обрати стресогенні події й підрахувати балши. Відомо, що 150 балів — 50% ймовірності виникнення певної «хвороби стресу» і 300 балів — 90% ймовірності захворювання. Чим більше балів тим більша верогідність загрози психосоматичного захворювання.

Методика характерологічних тенденцій Т.Лірі. Відомо, що в багаторічному дослідженні, що проводилося американськими психологами поведінка члена групи оцінюється за двома змінними, аналіз яких здійснюється в тривимірному просторі, утвореному трьома осями: домінування - підкорення, дружелюбність - недружелюбність, емоційність - аналітичність. Т.Лірі розробив схему у вигляді кола, розділеного на сектори. В цьому колі по горизонтальній і вертикальній осях позначено чотири орієнтації: домінування - підкорення, дружелюбність - ворожість. У свою чергу ці сектори розділено на вісім. Для ще більш точного опису коло поділяють на 16 секторів, але частіше використовуються октанти, певний чином орієнтовані відносно двох головних осей. Схема Т.Лірі заснована на припущенні, що чим ближче результати обстежуваного до центру кола, тим сильніше взаємозв'язок

цих двох змінних. Сума балів кожної орієнтації переводиться в індекс, де домінують вертикальна (домінування - підкорення) і горизонтальна (дружелюбність - ворожість) осі. Відстань отриманих показників від центру кола указує на адаптивність або екстремальність інтерперсональної поведінки. Опитувальник містить 128 тверджень, з яких в кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, впорядкованих по висхідній інтенсивності. Т.Лірі пропонував використовувати методику для оцінки поведінки людей, тобто поведінки в оцінці оточуючих (зі сторони), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального «я». Максимальна оцінка рівня - 16 балів, але вона розділена на чотири ступені вираженості відношення: 0-4 бали - низький; 5-8 балів - помірний (адаптивна поведінка); 9-12 балів - високий (екстремальна поведінка); 13-16 балів - екстремальний (до патології). В результаті проведення дослідження можна встановити наступні 8 типів:

1. Владний – лідируючий, 2. Незалежний-домінуючий, 3. Прямолінійний – агресивний, 4. Недовірливий - скептичний, 5. Покірний - сором'язливий 6. Залежний-слухняний, 7. Співпрацюючий-конвенціональний 8. Відповідальний великодушний.

Опитувальник критичного мислення (CThQ). Тест критичного мислення американської вченої Л. Старкі був адаптований для використання в нашому суспільстві. Втоки складення цього опитувальника були наступними: за спостереженнями науковців, що базуються на аналізі коментарів до текстів, розміщених у мережі, у людей бракує критичності мислення, хоча, напевно, це можуть бути освічені й грамотні у своїй галузі. Отже, люди

- дуже часто всерйоз сприймають абсолютно недостовірну інформацію і не довіряють ретельно обґрунтованій;
- часто ґрунтують свої переконання на особистих уподобаннях або особистих інтересах.
- бракує усвідомлення власних упереджень;

- є схильними до «групового мислення», вони некритично слідують власним переконанням, а цінностям натовпу;
- легко відволікаються і не здатні зосередитися на суті питання чи проблеми; бояться і чинять опір ідеям, які кидають виклик їхнім базовим переконанням; часто відносно байдужі до істини і позбавлені допитливості;
- схильні не проявляти наполегливості, коли стикаються з інтелектуальними перешкодами або культурними відмінностями.

Тест Старкі включав завдання на верифікацію інформації, отриманої в мережі Інтернет. У тесті були максимально збережені всі завдання і мова автора, за винятком трьох завдань, які показали незадовільні коефіцієнти надійності. Тест використовується в організаційній психології, для найма на роботу. Вважається, що кандидати з навичками критичного мислення володіють кількома компетенціями: Навичками спостереження: вони постійно шукають нову інформацію, розпитуючи інших або спостерігаючи за навколишнім середовищем і людьми, які їх оточують. Аналіз: вони можуть використовувати швидке мислення для аналізу нових ситуацій, але також можуть сповільнитись і проаналізувати ситуацію, ставлячи запитання та проводячи дослідження. Прийняття рішень: після спостереження та аналізу наявних даних кандидати можуть критично оцінити інформацію, яка є в їхньому розпорядженні, щоб прийняти рішення на основі даних. Комунікація: критичний мислитель також усвідомлює важливість донесення своїх рішень до тих, хто його оточує, і розуміє, як найкраще організувати цю інформацію для інших. Вирішення проблем: кандидат може застосовувати свої навички спостереження та аналізу даних для прийняття рішень і пошуку рішень складних проблем.

Опитувальник містив 20 пунктів, з яких окремі сфери включали Аналіз, Оцінювання, Творчість, Запам'ятовування, Розуміння та Застосування. Для оцінки окремих тверджень використовувалася 5-бальна шкала Лайкерта, де 1

означає "повністю не згоден", 5 - "повністю згоден". Дані про респондентів включали такі соціально-демографічні змінні: стать (жінка, чоловік); вік; рівень освіти

1. Вам часто доводиться працювати з інформацією?
2. Чи довіряєте всьому, що дізналися на всі сто?
3. Будете оцінювати надану вам інформацію на достовірність?
4. Будете шукати аргументи і докази на користь вашої теорії?
5. Ви аргументуєте свою точку зору під час спілкування з іншими людьми?
6. Ви вмієте визначати де і коли та яка вам знадобиться інформація?
7. Ви робите висновки після аналізу конкретних подій?
8. На вашу думку, критика спирається на логіку в побудові логічних ланцюжків?
9. Ви вмієте передбачати варіанти розвитку подій у різних ситуаціях?
10. Вас можна назвати спостережливим?
11. Ви уважні до деталей?
12. Ви можете швидко визначити найважливіше, не розсіюючи увагу на другорядне?
13. Ви здатні обґрунтувати свою точку зору?
14. Ви вмієте грамотно висловлюватися?
15. Ви часто оцінюєте дійсність, на що ви можете вплинути, а на що ні?
16. Ви здатні швидко приймати правильне рішення?
17. Ви часто піддаєтеся стадному почуттю?
18. Ваша думка завжди об'єктивна?
19. Ви вмієте читати приховані сигнали людей?
20. Вас можна назвати стійким до чужого впливу?

В таблиці 2.1. надано нормативні дані, щодо шкал опитувальника.

Таблиця 2.1

Нормативні бали по шкалам опитувальника критичного мислення (CThQ)

Шкали	Бали до		
	Високий	Середній	Низький
Запам'ятовування	7	10	15
Розуміння	10	14	20
Застосування	10	14	20
Аналітичність	10	14	20
Оцінювання	10	14	20
Творчість	13	22	30
Загальна кількість	До 58	92	125

Методи математичної статистики: описова статистика, факторний аналіз(для мінімізації кількості змінних та концентрації інформації у формі невеликого масиву даних). Математично-статистична обробка даних здійснювалась за допомогою MicrosoftOfficeWorld(2007) та комп'ютерного забезпечення SPSS для Windows(версія 13.0.).

Щодо вибірки. У нашому дослідженні взяло участь 57 жінок, віком від 17 до старших за 55 років, що працюють.

Таблиця 2.2.

Вік досліджуваних жінок

Вік	Кількість, в %
17-25	58,9
26-40	7,1
40 – 55	28,6
55+	5,4

Як видно з таблиці більшість досліджуваних - 58,9% 17-25 років, 28,6% досліджуваних віком від 40-55 років.

Таким чином, в дослідженні прийняли участь жінки від 17 до старших за 55 років, дослідження критичного мислення у жінок з різним рівнем стресостійкості під час війни відбувалося згідно традиційній моделі.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

1. Узагальнено дослідження щодо магічного вірування, в яких показано, що віра в магічне з більшою ймовірністю пов'язана з негативним психологічним функціонуванням, коли вона представлена разом з когнітивно-перцептивними факторами, які спотворюють мислення та розуміння.

2. Зазначено, що дослідження конструювалося згідно класичної моделі наукового дослідження. В ньому присутні дві стадії або етапи: гіпотетико-дедуктивний та індуктивний етапи. На першому - гіпотетико-дедуктивному етапі вивчався стан проблеми, з'ясовувалася її актуальність, цілі і завдання, предмет і об'єкт і організовувалося методичне забезпечення. На другому етапі - визначався контингент дослідження, здійснювався збір емпіричних даних й їх обробка, проводилася інтерпретація результатів, та формулювалися загальні висновки.

3. Визначено набір психодіагностичних методик, які дозволяють комплексно підійти до вивчення особливостей критичного мислення у жінок з різним рівнем стресостійкості під час війни. До них відносяться: Оцінка рівня ситуативної (реактивної) тривожності (Тест Ч.Спілбергера – Ю.Ханіна), для оцінки рівня стресу використовувалася методика Холмса-Раге, Опитувальник критичного мислення (CThQ), методика характерологічних тенденцій Т.Лірі, анкетування.

Вібірка склалася з жінок, більшість досліджуваних - 58,9% 17-25 років, 28,6% досліджуваних віком від 40-55 років.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ЖІНОК З РІЗНИМ РІВНЕМ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

3.1. Дослідження стресостійкості, тривожності і особистісних особливостей жінок

На першому етапі емпіричного дослідження ми вивчали рівень тривожності і стресостійкості у жінок. Рівень тривожності було вивчено за методикою Ч. Спілбергера і Ю. Ханіна. Результати відображено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Результати вираженості тривожності у жінок

Змінна	Дані описової статистики				
	М	Me	SD	A	E
Ситуативна (реактивна) тривожність	32,75	26,50	10,37	0,23	-0,157
Особистісна тривожність	24,38	24,00	8,9	0,30	0,124

Примітка: М – середнє арифметичне; Me – медіана; P – процентілі; SD – стандартне відхилення; E – ексцес; A – асиметрія.

За даними, що представлені в таблиці можна зробити висновок, що в середньому у групі жінок рівень ситуативної тривожності є підвищеним (32,75). Рівень особистісної тривожності знаходиться у межах норми (24,38). Згідно з інтерпретацією реакція на стресори соціально-психологічного плану, і сукупність індивідуально-психологічних характеристик, які провокують стійку тривожність є помірно вираженими. Лише у 25% спостерігається суттєве підвищення рівня ситуативної тривожності. Дані, щодо особистісній тривожності то вона знаходиться майже у межах норми.

Таким чином, у частини жінок(25%) є підвищений рівень ситуативної тривожності пов'язаний, на нашу думку, із зовнішнім середовищем, із складною життєвою ситуацією -переживанням війни.

Рівень стресостійкості вивчали за методикою Холмса и Раге. Результати відображено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Рівень стресостійкості у жінок за методикою Холмса и Раге

Рівень	Кількість в %
Високий	29,82
Середній(пороговий)	49,12
Низький(вразливий)	21,06

Аналіз таблиці 3.2. показує, що 21,06 % жінок характеризується низьким рівнем стресового стану на відміну від 29,82% і 49,12% жінок з високим і низьким рівнем відповідно. Тобто, жінки з середнім і високим рівнем стресостійкості характеризуються малою або середньою сприйнятливістю до стресогенних умов діяльності, здатністю контролювати емоційні стани, забезпечуючи успішне виконання необхідної діяльності, приймають зміни і вміють прийняти правильне рішення в екстремальній ситуації, а стресом для них є тільки найважчі події в житті, тому вони часто залишаються байдужими до стресових реакцій інших людей. Водночас, низькі показники за рівнем стресостійкості свідчать про те, що дані респонденти не готові змінюватися раптово і одноразово. І якщо стрес має уповільнений характер або стреси йдуть один за іншим, респонденти не контролюють свої емоції й падають духом.

За результатами двох тестів ми розподілили жінок на 2 групи: перша група отримала назву «СТРЕСОСТІЙКІ» в них представлений середньо - високим рівень стресостійкості і середньо-низький рівень ситуативної тривожності і друга група - «ВРАЗЛИВІ» досліджувані мають низький рівень стресостійкості та високий рівень ситуативної тривожності. Зафіксовано

достовірно значущі відмінності між двома групами жінок за непараметричним критерієм Н Крускала-Уолліса, ($p < 0,047$).

На наступному етапі дослідження у контексті індивідуально-особистісного підходу ми встановили співвідношення типів жінок в двох групах, що відображено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Розбіжності і індивідуально-особистісних особливостях у досліджуваних жінок двох груп

Особистісні типи	Стресостійкі		Вразливі	
	Кількість	Ранг	Кількість	Ранг
Прямолінійно-агресивний	15,3	3,5	15,7	3
Недовірливо-скептичний	15,3	3,5	12	5
Незалежно-домінуючий	18,6	1,5	12	5
Залежно-слухняний	3,7	8	4,5	7,5
Владно-лідуючий	18,6	1,5	12	5
Відповідально- великодушний	12,3	7	21	1
Покірно-сором'язливий	8,1	5,5	4,5	7,5
Співробітницько-конвенційний	8,1	5,5	18	2

У 18,6% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» і у 12 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» переважає «Владний-лідуючий» тип міжособистісних відносин. Досліджувані, у яких виражений цей тип характеризуються високим рівнем домагань; екстравертованістю, високою активністю; лідерськими якостями; оптимістичністю, швидкістю реакцій, високою активністю,

тенденцією до домінування, легкістю і швидкістю у прийнятті рішень, орієнтацією в основному на власну думку та мінімальною залежністю від зовнішніх середовищних факторів, швидкістю у прийнятті рішень. Їх можна віднести за індивідуально-типологічними особливостями до гіпертимного типу і співвіднести з сильним типом вищої нервової діяльності. Вони є домінантними, енергійними, успішними у справах, люблять давати поради, вимагають себе поваги, можуть бути нетерпимі до критики, з властивою переоцінкою власних можливостей.

У 18,6% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» і 12 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» переважає «Незалежний – домінуючий» тип міжособистісних стосунків. Жінки, з цим типом особистості, відповідно до інтерпретації мають такі особливості: експліцитну впевненість і риси самовдоволення, нешаблонний стиль мислення, середнього рівня екстравертованість, думка оточуючих сприймається критично, власна думка зводиться в ранг догми або досить категорично обстоюється, виражене почуття суперництва, егоцентричність, підвищений рівень домагань, низьку підпорядкованість. У всіх випробуваних жінок представлений помірний рівень, що свідчить про адаптивну поведінку.

У 8,1% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІСТЬ» і 18% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» встановлено «Співробітницько - конвенційний» тип міжособистісних відносин. Цьому типу властиві такі індивідуально – особистісні характеристики: мають ініціативу та інтерес у досягненні цілей групи, прагнуть допомагати і заслужити визнання. комфортно почуваються в центрі уваги, товариські, виявляють теплоту та дружелюбність у стосунках, мають не велику конформність у конфліктних ситуаціях; дотримуються правил і принципів «хорошого тону» у відносинах із людьми; схильні до співпраці, ініціативність, товариськість, гнучкість та компромісність; прагнення бути у згоді з думкою оточуючих; прагнення допомагати, почуватися в центрі уваги; прояв теплоти та дружелюбності у відносинах.

У 12,3% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» і 21% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» домінує «Відповідально великодушний» тип. Жінки з переважанням цього типу відповідальні стосовно людей, виявляють гнучкість у контактах, комунікабельність, доброзичливість, жертівність, прагнуть діяльності, корисної всім людям, виявляють милосердя делікатні, м'які, добрі, вміють співчувати, піклуватися і заспокоїти оточуючих, безкорисливі і чуйні. Однак емоційна залученість може носити поверхневий характер, артистичні. Характеризуються вираженою потребою справляти приємне враження, подобатися оточуючим, мають проблему пригніченої (або витісненої) ворожості, що викликає підвищену напруженість, схильність до психосоматичних захворювань, вегетативний дисбаланс як результат блокованості поведінкових реакцій.

У 15,3% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» і 15,7% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» відзначається переважання типу особистості «прямолінійний – агресивний». Їм властива завзятість у досягненні цілей; підвищене відчуття справедливості; енергійність; ригідність установок, що поєднується із високою спонтанністю; безпосередність; прямолінійність; почуття ворожості, що легко загоряється при протидії та критиці на свою адресу; підвищена уразливість, що легко згасає в комфортній ситуації, не обмежує престиж особистості випробуваного. У 10% чоловіків виражений екстремальний рівень виразності цього міжособистісного стилю поведінки. Вони виявляють надмірну завзятість, недружелюбність, жорсткість, ворожість до оточуючих, нестриманість, запальність, агресивність, яка доходить до асоціальної поведінки.

У 15,3% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» і 12% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» переважає «Недовірливий - скептичний» тип міжособистісних відносин, який проявляється такими особистісними характеристиками, як неконформність, скептицизм, при цьому ригідність установок, підозрілість, надчутливість до критичних зауважень на свою адресу, системне і реалістичне мислення, що спирається на конкретний досвід, критичність по відношенню

до оточуючих,. Їм властива схильність до іронії, висока конфліктність, що випереджає ворожість у висловлюваннях і поведінці, яка виправдовується апріорною впевненістю у людській недобрості.

3,7% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» і 4,5% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» відносять себе до Залежно-слухняного типу, мають потребу у допомозі, довірі та визнанні з боку оточуючих, можуть проявляти конформність

У 8,1% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» і 4,5% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» домінуючим є покірно-сором'язливий тип. Ці жінки неконфліктні, вміють стримувати свої емоції, прагнуть співпрацювати, мають лояльність, готовність допомогати і підтримувати своїх колег по роботі, мають бажання виправдати очікування керівництва.

Отже, у жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» найбільш вираженими є такі типи міжособистісних відносин як: незалежний – домінуючий та владний-лідуючий (1,5 ранг), прямолінійний – агресивний та недовірливо-скептичний (3,5 ранг). Найменше вираженим є залежний – слухняний (8 ранг). У жінок групи «ВРАЗЛИВІ» найбільш вираженими є Відповідально-великодушний тип (1 ранг) й співробітницько-конвенційний (2 ранг), а найменше вираженим є Залежний – слухняний й Покірно-сором'язливий (7,5 ранг).

Далі ми порівняли стресостійких і вразливих жінок за критерієм U-критерій Манна-Вітні (таблиця 3.4.)

Таблиця 3.4

Порівняння стресостійких і вразливих жінок за U-критерієм Манна-Вітні

Особистісні типи	U-критерію Манна-Вітні, p	
	Стресостійкі	Вразливі
Прямолінійно-агресивний	,674	

Недовірливо-скептичний	,457
Незалежно-домінуючий	,047
Залежно-слухняний	,560
Владний-лідуючий	,05
Відповідально- великодушний	,032
Покірно-сором'язливий	,430
Співробітницько-конвенційний	,038

Як ми бачимо, вразливі жінки відрізняються від стресостійких за типами: Відповідально-великодушний ($p < ,032$) та Співробітницько-конвенційний ($p < ,038$) на користь ВРАЗЛИВИХ жінок, Незалежно-домінуючий ($p < ,047$) та Владний-лідуючий ($p < ,0325$) на користь СТЕСОСТІЙКИХ жінок.

Таким чином, розподілено жінок на 2 групи: перша група отримала назву «СТРЕСОСТІЙКІ» в них представлений середньо - високий рівень стресостійкості і середньо-низький рівень ситуативної тривожності і друга група - «ВРАЗЛИВІ» досліджувані жінки мають низький рівень стресостійкості та високий рівень ситуативної тривожності. Зафіксовано достовірно значущі відмінності між двома групами жінок за непараметричним критерієм Н Крускала-Уолліса, ($p < 0,047$). Встановлено - індивідуально особистісні особливості і розбіжності у представленості типів міжособистісних відносин між двома групами жінок. Такими типами є: Відповідально - великодушний ($p < ,032$), Співробітницько-конвенційний ($p < ,038$), Незалежно-домінуючий ($p < ,047$) та Владний-лідуючий ($p < ,0325$).

3.2. Критичність мислення і магічні вірування жінок під час переживання війни

На цьому етапі емпіричного дослідження ми використали Опитувальник критичного мислення (CThQ) і анкетування. Тест на критичне мислення визначає здатність логічно міркувати та приймати об'єктивні рішення. Людині може знадобитися оцінити ситуацію, розпізнати зроблені припущення, створити гіпотези та оцінити аргументи. На практиці це означає, що особа може визначити, яка інформація важлива для вирішення проблеми, зібрати її, де це можливо, і зробити висновки для досягнення рішення. Це вимагає використання цілої низки м'яких навичок та когнітивних здібностей, у тому числі: Запам'ятовування, Розуміння, Застосування, Аналітичність, Оцінювання, Творчість.

Результати відображено в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Розбіжності і індивідуально-особистісних особливостях у досліджуваних жінок двох груп

Шкали	Стресостійкі, кількість в %			Вразливі, кількість в %		
	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
Запам'ятовування	18,6	69,1	12,3	10	54	36
Розуміння	9,7	78	12,3	25	60	15
Застосування	15,3	62,5	22,2	15	54	31
Аналітичність	22,2	62,5	15,3	10	54	36
Оцінювання	18,6	59,2	22,2	10	54	36
Творчість	15,3	66,2	18,5	43	42	15

Загальна кількість	18,6	66,2	15,3	25	54	21
--------------------	------	------	------	----	----	----

У 69,1% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» і 54 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» запам'ятовування розвинуто на середньому рівні. Вони запам'ятовують важливу інформацію і використовують відповідні знання; здатні повторити важливі моменти після прочитання тексту. Але 36 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» мають низький рівень за цією шкалою.

У 78% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІСТЬ» і 60 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» розуміння представлено на середньому рівні. Вони можуть надавати значення різним типам інформації, розуміти тексти з різних галузей, аналізують різні думки та порівнювати їх між собою, люблять дискутувати, звертають увагу на контекст, нюанси та підтекст.

У 62,5% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІСТЬ» і 54 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» на середньому рівні представлено застосування, вони вміють оцінювати та перевіряти інформацію, діляться новими знаннями або інформацію та використовують їх у повсякденному житті. Під час розмови посиляються на конкретні приклади.

Аналітичність представлена у 62,5% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІСТЬ» і 54 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» на середньому рівні. Жінки намагаються ретельно аналізувати навколишню дійсність досконально, люблять знаходити залежності навіть між явищами, які відрізняються одне від одного. Вміють виокремлювати найважливіші фрагменти текстів. 36 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» мають низький рівень за цією шкалою

У 59,2% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІСТЬ» і 54 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» за шкалою оцінювання середній рівень здатності оцінювати та перевіряти інформацію. Вони можуть під час дискусії дбати про те, щоб обґрунтувати свою позицію та зрозуміти іншу сторону одночасно. Вони використовують кілька джерел для оцінки інформації.

У 66,2% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІСТЬ» і 42 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» за шкалою творчність представлений середній рівень. Жінки можуть створювати структури, з'єднувати частини воедино. Їй подобається комбінувати інформацію з різних текстів, їм подобається шукати нові смисли у вже знайомих текстах. Бажають створити щось нове, комбінують різні думки, і на цій основі формує власну. Але 43 % жінок групи «ВРАЗЛИВІ» мають високій рівень за цією шкалою.

Далі ми порівняли стресостійких і вразливих жінок за критерієм U-критерій Манна-Вітні, за шкалами Аналітичність й Оцінювання переважають стресостійкі жінки відповідно $p < ,043$ й $p < ,05$.

Загалом по всім шкалам у жінок двох груп превалує середній рівень за усіма шкалами.

Якщо критичне мислення знаходиться на середньому рівні, а по деяким шкалам (Аналітичність й Оцінювання) 36% вразливих жінок мають низький рівень критичного мислення, то наступним було визначення їх схильності до магічного вірування.

Відомо, що астрологія набуває все більшої популярності (Pew Research Center, 2018), незважаючи на відсутність наукової підтримки (Allum, 2011). Ця давня практика вивчення положень і рухів небесних тіл, та їх вплив на поведінку людини, переживає відродження. Однак попередня література свідчить про те, що коли суспільства чи окремі люди перебувають у стані стресу або загрози, вони більш схильні звертатися до астрології та інших епістемічно необґрунтованих вірувань (Grech, 2017; Keinan, 1994). Попередні дослідження також показують зв'язок між особистими життєвими кризами та вірою в астрологію (Lillqvist & Lindeman, 1998). Наразі українці оточені таким надстресовим фактором, як війна. Хоча захоплення астрологією може здаватися безневинним, тим не менш, цілком можливо, що воно сприяє некритичному мисленню і сприяє упередженості. Крім того, віра в астрологію корелює з вірою в численні інші псевдонауки, а також з вірою в теорії змови

(Bensley et al., 2020), що вказує на те, що вона може бути не такою вже й нешкідливою.

Отже, досліджуваним жінкам двох груп було запропоновано невеличке анкетування. Результати анкетування відображено в рис. 3.1. - 3.2.

1. Питання: Чи слухаєте ви астрологів, тарологів, нумерологів та інш.

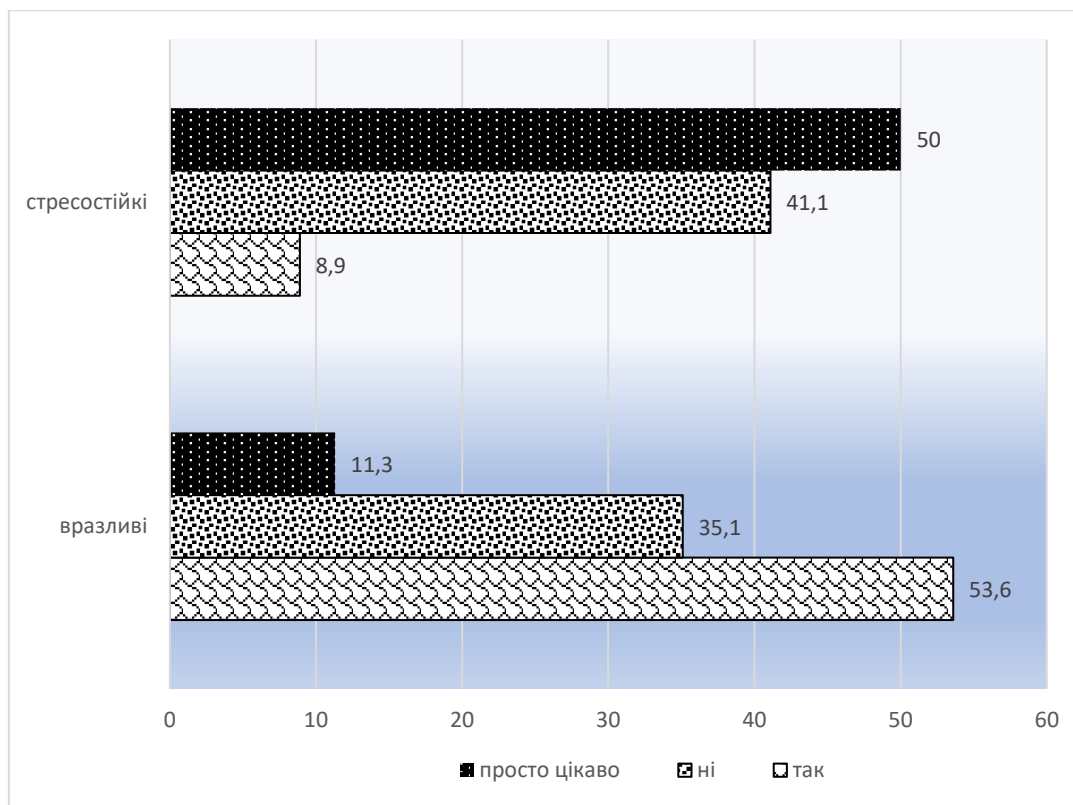

Рис. 3.1 Результати анкетування щодо схильності до магічного вірування

Як ми бачимо з рис.2.1. схильність до магічного мислення є представленим у 8,9% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» й 53,6% жінок групи «ВРАЗЛИВІ». 50% і 11,3% жінок груп «СТРЕСОСТІЙКІ» й «ВРАЗЛИВІ» відповідно слухають тарологів, астрологів та нумерологів з цікавості. 41,1 % жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» й 35,1% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» не слухають цих предсказателів. Така схильність вразливих жінок до магічного вірування може бути пов'язаною з індивідуальними особливостями, з зовнішнім локусом контролю, з релігійними традиціями родини, тобто з зовнішніми силами, що відповідають і контролюють їх життя, тобто магічні вірування змушують жінку думати, що її сила знаходиться поза неї.

2 питання: З якої причини ви їх слухаєте?

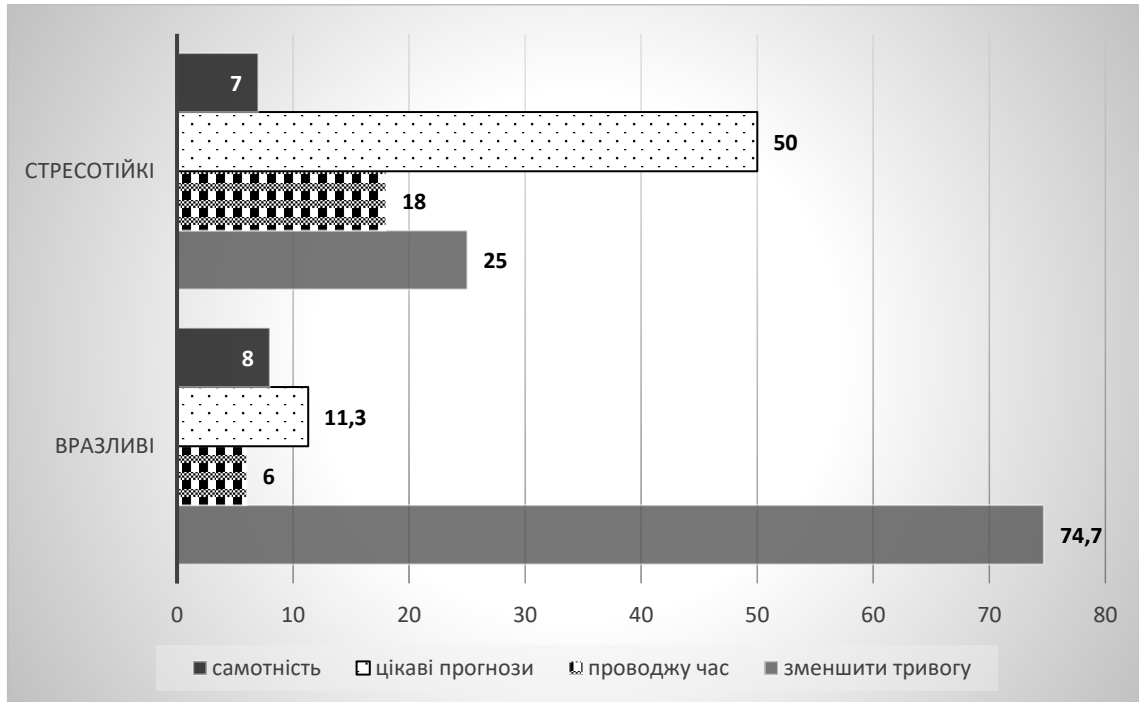

Рис. 3.2 Результати анкетування щодо причин застосування магічного вірування

З рис. 3.2. ми бачимо, що основною причиною для магічного вірування є зниження тривожності, що представлено у 74,7% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» й 25% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ». 50% і 11,3% жінок груп «СТРЕСОСТІЙКІ» й «ВРАЗЛИВІ» відповідно слухають тарологів, астрологів та нумерологів з цікавості та розважаючи себе, а 7% й 8% жінкам груп «СТРЕСОСТІЙКІ» й «ВРАЗЛИВІ» вказали на самотність, що для жінок є причиною звертатися до зовнішніх сил.

Далі ми провели факторний аналіз, який призначений для переходу від початкового простору змінних до факторного простору значно меншої розмірності без істотної втрати інформації. Відомо, що чинники, що виділяються, відбивають глибинні процеси (латентні, не спостережувані, не вимірювані), що є причиною кореляцій первинних (спостережуваних, вимірюваних) змінних. Отже, методом головних компонент, з обертанням Варимакс з нормалізацією Кайзера встановлено 2 фактори в кожній групі, що відбивають узагальнення чинників критичного мислення

Таблиця 3.6.

Результати факторного аналізу у групах

Змінні	Стресостійкі		Вразливі	
	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 1	Фактор 2
Прямолінійно-агресивний	,684	,455	-,238	-,219
Недовірливо-скептичний	-,481	-,324	,252	,368
Незалежно-домінуючий	,661	,306	-,252	-,443
Залежно-слухняний	-,266	-,317	,416	,147
Владно-лідуючий	,721	,409	-,614	-,327
Відповідально- великодушний	,134	,474	,190	,523
Покірно-сором'язливий	-,543	-,287	,145	,503
Співробітницько-конвенційний	,382	,544	,730	,430
Запам'ятовування	,266	,446	,234	,463
Розуміння	,644	,326	,407	,356
Застосування	,286	,367	,516	,119
Аналітичність	,413	,617	-,220	-,532
Оцінювання	,234	,584	,275	,490
Творчість	,407	,398	,703	,303
Ситуативна(реактивна) тривожність	,348	,278	,213	,830
Особистісна тривожність	-,213	-,414	,234	,463
Стресостійкість	,315	,615	-,407	-,656
Схильність до магічного мислення	,405	,205	,456	,680

Так, в групі СТРЕСОСТІЙКІ:

1 фактор «Сильні типи з неконформними тенденціями» (Владно-лідуючий (,721), Незалежний - домінуючий (,661), Прямолінійно-агресивний (,684), Розуміння (,644),

2 фактор «Життєстійкість» (Аналітичність (,617), Оцінювання (,584), Стресостійкість (,615).

У групі ВРАЗЛИВІ:

1 фактор «Конформність і невпевненість в собі» (Співробітницько-конвенційний (,730), Творчість (,703), Владно-лідуючий (-,614)).

2 фактор «» (Ситуативна(реактивна) тривожність (, 830) Стресостійкість (-,656), Співпрацюючий - конвенційний (, 732), Схильність до магічного мислення(,680).

Враховуючи все вище зазначене можна зробити наступний висновок: Стресостійкі жінки належать до сильних типів з перевагою неконформних тенденцій, їм притаманна аналітичність, оцінювання навколишнього середовища й інформації, яка є важливою для вирішення проблем, вони вміють її зібрати де це можливо, і робити висновки для досягнення рішення.

Вразливі жінки є невпевненими, тривожними і конформними, вони складно переносять екстремальні ситуації життя, вміють комбінувати інформацію з різних джерел, їм подобається шукати нові смисли але, без фактичного причинно-наслідкового зв'язку між ними в силу розвинутого магічного мислення.

Таким чином проведено дослідження особливостей критичного мислення і магічних вірувань жінок з різним рівнем стресостійкості під час переживання війни

3.3. Переваги життєстійкості і критичного мислення: рекомендації

Жінкам групи ВРАЗЛИВИ були надані наступні рекомендації:

По - перше розвивати життєстійкість.

Психологи рекомендують збільшувати життєстійкість за допомогою:

- терапевтичного письма, треба подумати про приклад з вашого життя, коли ви продовжуєте повторювати історію, яка викликає занепокоєння або тривогу. Спробуйте написати нову версію з більш позитивною інтерпретацією. Усвідомте, що ви відчуваєте при цьому.
- допомоги іншим. На думку Шеллі Тейлор, під час стресу люди стають більш просоціальними, а не агресивними. Трансформація може відбутися через трагедію, оскільки люди можуть перетворити особисті кризи на спосіб допомогти іншим. «Допомога іншим посилює хімічну реакцію надії та відваги і приглушує страх і відчай». Можна подумати про одну з найскладніших подій у вашому житті. Як ви можете використати цю історію, щоб допомогти іншим? Як ви можете використати її, щоб вплинути на когось у позитивний спосіб
- цілепокладання. Пошук сенсу у своєму оточенні є важливим аспектом життєстійкості. У книзі «Пошук людиною сенсу» Віктор Франкл стверджував: «У людини можна відібрати все, окрім останньої свободи, яку вона має,.. Вибирати свій шлях». Психологи неодноразово виявляли, що люди з сильним почуттям мети мають більшу життєстійкість, сильніше відчуття благополуччя і навіть краще когнітивне функціонування. Мета в житті сприяє життєстійкості, частково захищаючи мозок від негативних наслідків стресу.

Вправа на роздуми про мету:

1. Чому ти є?
2. Чому ти прокидаєшся вранці?
3. Що не дає вам спати вночі?
4. Коли ви найбільш живі?

5. Що для вас означає бути успішним?
6. Як ти можеш застосувати свої дари до справи, яка тебе глибоко цікавить і допомагає іншим?
7. Що ви можете зробити, щоб змінити на краще життя однієї людини вже сьогодні?
8. Яка ваша мета (мається на увазі, якби ви підсумували свою мету в одному реченні на 140 символів, яким би воно було)?
9. Якщо ви говорите «так» цілеспрямованому життю, то чому ви говорите «ні»?
10. Якби ви зустріли стару версію себе, яку мудру пораду вона б вам дала?

- Вправи на вдячність. Практика вдячності - один з найбільш перевірених і достовірних методів підвищення життєстійкості. Одне дослідження, опубліковане в журналі *Clinical Psychology Review*, підтвердило переваги звичного фокусування на позитивних аспектах життя та вдячності за них для підвищення життєстійкості та благополуччя (Wood, et al., 2010). (Wood, et. al, 2010). Дослідники Роберт Еммонс і Майк Маккалоу виявили, що люди, які ведуть щоденники подяки, відчувають поліпшення самопочуття (2003).

Виберіть одну з наведених нижче дій:

- Щодня протягом наступного тижня записуйте 3-5 речей, за які ви вдячні.
- Заведіть блог подяки/групове повідомлення з друзями
- Напишіть лист подяки людям, які є для вас особливими.
- Скажіть людям, яких ви бачите щодня, що ви цінуєте в них.

По –друге розвивати критичне мислення.

В психології науковці надають переваги критичного мислення.

- Краще прийняття рішень: Використовуючи навички критичного мислення, ви можете об'єктивно оцінювати інформацію, розглядати різні точки зору та приймати обґрунтовані рішення, які базуються на фактах.

- **Покращене вирішення проблем:** Коли ви стикаєтеся з проблемою, критичне мислення може допомогти вам визначити першопричину, оцінити потенційні рішення та прийняти обґрунтоване рішення.
- **Підвищення креативності:** Критичне мислення спонукає вас ставити під сумнів припущення і розглядати нові ідеї, що призводить до підвищення креативності та інновацій.
- **Краща комунікація:** Використовуючи критичне мислення, ви можете впорядкувати свої думки, прояснити свої ідеї та ефективно спілкуватися з іншими.
- **Зменшення впливу емоцій та упереджень:** Використовуючи критичне мислення, ви можете зменшити вплив емоцій, упереджень та дезінформації і приймати рішення на основі раціонального аналізу та доказів.
- **Особистісний ріст і розвиток:** Ставлячи під сумнів власні переконання і погляди, критичне мислення може сприяти особистісному зростанню і самопізнанню.
- **Покращення аналітичних навичок:** Регулярно практикуючи критичне мислення, ви можете покращити свою здатність аналізувати інформацію, оцінювати аргументи та виносити обґрунтовані судження.
- **Підвищення впевненості:** Приймаючи обґрунтовані рішення на основі раціонального аналізу та доказів, критичне мислення може підвищити вашу впевненість у власних здібностях.
- **Краще розуміння складних питань:** Використовуючи навички критичного мислення, ви зможете краще розуміти складні питання та приймати обґрунтовані рішення щодо важливих тем.

Проблеми з критичним мисленням можуть виникати з різних причин, таких як емоції, упередження, брак інформації та когнітивні упередження. Однак ці проблеми можна подолати за допомогою практики та кількох корисних порад.

Емоційна залученість: Емоції можуть затьмарювати ваші судження і заважати критично мислити. Щоб подолати цю проблему, спробуйте розпізнати, коли ви відчуваєте емоції, і зробити крок назад, щоб об'єктивно оцінити ситуацію.

Упередженість підтвердження: Упередженість підтвердження - це тенденція шукати та інтерпретувати інформацію таким чином, щоб вона підтверджувала ваші існуючі переконання. Щоб подолати це, шукайте різноманітні джерела інформації та намагайтеся розглядати різні точки зору.

Брак інформації: Приймаючи рішення або оцінюючи аргументи, може бути складно критично мислити, коли у вас немає всієї необхідної інформації. Щоб подолати цю проблему, збирайте інформацію з надійних джерел і будьте відвертими щодо того, чого ви не знаєте.

Когнітивні упередження: Когнітивні упередження - це систематичні помилки в мисленні, які можуть впливати на прийняття рішень і навички критичного мислення. Щоб подолати це, намагайтеся розпізнавати та уникати поширених когнітивних упереджень, таких як помилка безповоротних витрат або евристика доступності.

Страх помилитися: Іноді страх помилитися може перешкоджати критичному мисленню. Щоб подолати цю проблему, намагайтеся підходити до ситуацій з відкритим розумом і використовуйте можливість вчитися і розвиватися.

Техніки розвитку критичного мислення

- Ставити запитання: Постановка запитань допомагає прояснити розуміння, зібрати інформацію та поставити під сумнів припущення.
- Вивчення доказів: Оцініть докази, що підтверджують заяву, та визначте їхню доречність, надійність і достатність.
- Аналіз аргументів: Оцініть структуру аргументів, включаючи передумови, висновки та будь-які припущення, що лежать в їх основі..
- Розглядайте різні точки зору: Спробуйте розглянути кілька точок зору і зрозуміти аргументацію, що стоїть за кожною з них.

- Практикуйте скептицизм: Не приймайте інформацію чи аргументи за чисту монету, натомість ставте під сумнів їхню достовірність і шукайте додаткові докази.
- Перевірка на упередженість: Визнайте власні упередження і намагайтеся уникати їх при оцінці інформації та аргументів.
- Шукайте різноманітні джерела інформації: Шукайте інформацію з різних джерел, у тому числі тих, які ставлять під сумнів ваші переконання.
- Рефлексія над процесом мислення: Регулярно розмірковуюйте над власними розумовими процесами і намагайтеся визначити сфери, в яких ви можете покращити свої навички критичного мислення.
- Беріть участь у дискусіях і дебатах: Беріть участь у дискусіях і дебатах з іншими, активно вислуховуйте їхні точки зору та аргументи.
- Безперервне навчання: Будьте допитливими та активно шукайте нову інформацію та знання, оскільки це може допомогти вам розширити своє розуміння та покращити навички критичного мислення.

Таким чином, жінкам групи Вразливі надано рекомендації з розвитку критичного мислення і підвищення життєстійкості.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

1. Встановлено, що у частини жінок(25%) є підвищений рівень ситуативної тривожності пов'язаний, на нашу думку, із складною життєвою ситуацією - переживанням війни.
2. Показано, що 21,06 % жінок характеризується низьким рівнем стресового стану на відміну від 29,82% і 49,12% жінок з високим і низьким рівнем відповідно. Тобто, жінки з середнім і високим рівнем стресостійкості характеризуються здатністю контролювати емоційні стани, забезпечуючи успішне виконання необхідної діяльності, приймають зміни і вміють прийняти правильне рішення в екстремальній ситуації. Жінки з низьким рівнем стресостійкості не контролюють свої емоції й падають духом.

3. За результатами двох тестів розподілено жінок на 2 групи: перша група отримала назву «СТРЕСОСТІЙКІ» в них представлений середньо – високий рівень стресостійкості і середньо-низький рівень ситуативної тривожності і друга група - «ВРАЗЛИВІ» досліджувані мають низький рівень стресостійкості та високий рівень ситуативної тривожності. Зафіксовано достовірно значущі відмінності між двома групами жінок за непараметричним критерієм Н Крускала-Уолліса, ($p < 0,047$).

4. Вивчено характерологічні особливості у жінок двох груп. У жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» найбільш вираженими є такі типи: незалежний – домінуючий та владний-лідуючий, прямолінійний – агресивний та недовіливо-скептичний. У жінок групи «ВРАЗЛИВІ» найбільш вираженими є Відповідально- великодушний тип й співробітницько-конвенційний.

5. Порівняно стресостійких і вразливих жінок за критерієм U-критерій Манна-Вітні вразливі жінки відрізняються від стресостійких за типами: Відповідально-великодушний ($p < ,032$) та Співробітницько-конвенційний ($p < ,038$) на користь ВРАЗЛИВИХ жінок, Незалежно-домінуючий($p < ,047$) та Владний-лідуючий ($p < ,0325$) на користь СТЕСОСТІЙКИХ жінок.

6. Вивчено особливості критичного мислення за допомогою методики CThQ. Зазначено, що завдяки критичному мисленню людина може оцінити ситуацію, розпізнати зроблені припущення, створити гіпотези та оцінити аргументи. Це вимагає використання цілої низки м'яких навичок та когнітивних здібностей, у тому числі: Запам'ятовування, Розуміння, Застосування, Аналітичність, Оцінювання, Творчість. Загалом по всіх шкалах у жінок двох груп превалує середній рівень за усіма шкалами, але по шкалам Аналітичність й Оцінювання 36% жінок групи ВРАЗЛИВІ мають низький рівень критичного мислення. Порівняно стресостійких і вразливих жінок щодо розвитку м'яких навичок та когнітивних здібностей. Жінки

відрізняються за шкалами Аналітичність й Оцінювання. В розвитку цих навичок переважають стресостійкі жінки відповідно на рівні $p < ,043$ та $p < ,05$.

7. Визначено схильність жінок до магічного вірування. Встановлено, що схильність до магічного мислення є представленою у 8,9% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» й 53,6% жінок групи «ВРАЗЛИВІ». 50% і 11,3% жінок груп «СТРЕСОСТІЙКІ» й «ВРАЗЛИВІ» відповідно слухають тарологів, астрологів та нумерологів з цікавості. 41,1 % жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» й 35,1% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» не слухають цих провідців і вещунів.

8. Показано, що основною причиною для магічного вірування є зниження тривожності, що представлено у 74,7% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» й 25% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ». А 50% і 11,3% жінок груп «СТРЕСОСТІЙКІ» й «ВРАЗЛИВІ» відповідно слухають тарологів, астрологів та нумерологів з цікавості та розважаючи себе, 7% й 8% жінок груп «СТРЕСОСТІЙКІ» й «ВРАЗЛИВІ» вказали на самотність й щоб подолати її жінки звертаються до вещунів.

9. Проведено факторний аналіз щодо особливостей критичного мислення у жінок з різним рівнем стресостійкості під час війни. В групі СТРЕСОСТІЙКІ: встановлено 2 фактори: «Сильні типи з неконформними тенденціями» і «Життестійкість». У групі ВРАЗЛИВІ також встановлено 2 фактори: «Конформність і невпевненість в собі», «Тривожність і знижена стресостійкість».

10. Надано характеристику жінок. Стресостійкі жінки належать до сильних типів з перевагою неконформних тенденцій, їм притаманна аналітичність, оцінювання навколишнього середовища й інформації, яка є важливою для вирішення проблем, вони вміють її зібрати де це можливо, і робити висновки для досягнення рішення. Вразливі жінки є невпевненими, тривожними і конформними, вони складно переносять екстремальні ситуації життя, вміють комбінувати інформацію з різних джерел, їм подобається

шукати нові смисли але, без фактичного причинно-наслідкового зв'язку між ними в силу розвинутого магічного мислення.

11. Надано рекомендації щодо збільшення життєстійкості і розвитку критичного мислення удля групи «ВРАЗЛИВІ» жінки. Жінкам групи ВРАЗЛИВІ були надані наступні рекомендації

ВИСНОВКИ

1. Проведено теоретичний аналіз критичного мислення, що досліджує припущення, розпізнає приховані цінності, оцінює наявні дані та висновки. Визначено, що критичне мислення - це мислення, яке не сприймає аргументи та висновки сліпо, скоріше навпаки, воно досліджує припущення, розпізнає приховані цінності, оцінює наявні дані та висновки. Критеріями критичного мислення є ясність, точність, доречність, послідовність, логічна правильність, повнота і справедливість. Розглянуто критичне мислення як важлива навичка, яку варто розвивати в особистому та професійному житті.

2. Проведено аналіз магічного мислення або вірування. Магічне мислення - це ірраціональне міркування, яке включає думки, об'єкти та події без фактичного причинно-наслідкового зв'язку. Показано, що магія є універсальним явищем і має коріння у фундаментальних психологічних процесах. Але психопатологія не завжди є причиною магічного мислення. Збереження магічного мислення «у дорослому віці або [його] легке відродження під час стресу у дорослої людини можна розглядати як невротичний прояв». У психіатричній літературі магічне мислення розглядується як втеча від реальності.

3. Вивчено характерологічні особливості жінок, їх рівень стресостійкості і тривожності під час війни. Встановлено, що у частини жінок (25%) є підвищений рівень ситуативної тривожності пов'язаний, із складною життєвою ситуацією - переживанням війни. Показано, що 21,06 % жінок характеризується низьким рівнем стресового стану на відміну від 29,82% і 49,12% жінок з високим і низьким рівнем відповідно. Розподілено жінок на 2 групи: перша група отримала назву «СТРЕСОСТІЙКІ» і «ВРАЗЛИВІ». У жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» найбільш вираженими є такі типи: незалежний – домінуючий та владний-лідуючий, прямолінійний – агресивний та недовірливо-скептичний. У жінок групи «ВРАЗЛИВІ» найбільш вираженими є Відповідально- великодушний тип й співробітницько-конвенційний.

4. Вивчено особливості й причини критичного мислення і схильність до магічного мислення. Встановлено, що схильність до магічного мислення є представленою у 8,9% жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» й 53,6% жінок групи «ВРАЗЛИВІ». 50% і 11,3% жінок груп «СТРЕСОСТІЙКІ» й «ВРАЗЛИВІ» відповідно слухають тарологів, астрологів та нумерологів з цікавості. 41,1 % жінок групи «СТРЕСОСТІЙКІ» й 35,1% жінок групи «ВРАЗЛИВІ» не слухають цих провідців і вешунів. Причинами є цікавість, самотність і зниження тривожності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. American Psychiatric Association (APA) Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-IV-TR). Washington: American Psychiatric Publishing; 2000.
2. Allum N. What makes some people think astrology is scientific? *Science communication*, 33 (3) (2011), pp. 341-366
3. Baillargeon, R., and Devos, J. (1991). Object permanence in young infants: further evidence. *Child dev.* 62, 1227–1246.
4. Barnhart, a. S. (2010). The exploitation of gestalt principles by magicians. *Perception* 39, 1286–1289.
5. Beth, T., and Ekroll, v. (2014). The curious influence of timing on the magical experience evoked by conjuring tricks involving false transfer: decay of amodal object permanence? *Psychol. Res.* 79, 513–522.
6. Binet, a. (1894). *Psychology of prestidigitation*. Annual report of the board of regents of the smithsonian institution, Washington, dc: U.S. government printing office.
7. Bouvet R., J.-F. Bonnefon non-reflective thinkers are predisposed to attribute supernatural causation to uncanny experiences
8. Butler, H. A., Dwyer, C. P., Hogan, M. J., Franco, A., Rivas, S. F., Saiz, C., et al. (2012). The halpern critical thinking assessment and real-world outcomes: cross-national applications. *Thinking skills and creativity*, 7(2), 112–121
9. Cavina-Pratesi, C., Kuhn, G., Ietswaart, M., and Milner, A. D. (2011). The magic grasp: motor expertise in deception.
10. Clarkin JF, Yeomans FE, Kernberg O. *Psychotherapy for Borderline Personality: Focusing on Object Relations*. Washington: American Psychiatric Publishing; 2006
11. Clifford, J. S., Boufal, M., & Kurtz, J. E. (2004). Personality traits and critical thinking skills in college students: empirical tests of a two-factor theory. *Assessment*, 11(2), 169–176.

12. Critical thinking: what it is and why it counts. Millbrae, ca: California academic press/danek, A. H., Fraps, T., Von Müller, A., Grothe, B., and Oellinger, M. (2014). Working wonders? Investigating insight with magic tricks. *Cognition* 130, 174–185.
13. D'Olimpio L. What's wrong with wishful thinking? “manifesting” as an epistemic vice. *Ел. Ресурсы*: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/edth.12653>
14. Deyoung C.G., L.C. Quilty, J.B. Peterson, J. Gray openness to experience, intellect, and cognitive ability *journal of personality assessment*, 96 (1) (2014), pp. 46-52
15. Ennis, R. H. (1996). *Critical thinking*. Upper saddle river, nj: prentice hall.
16. Ennis, R. H., & Weir, E. E. (1985). *The Ennis-weir critical thinking essay test: an instrument for teaching and testing*. Boise, id: Midwest publications.
17. Ennis, R. H. (1962). A concept of critical thinking. *Harvard educational review*, 32(1), pp. 81-111.
18. Einstein, D. A. Menzies, R. G. (2004a). Role of magical thinking in obsessive-compulsive Symptoms in an undergraduate sample. *Depression and anxiety*, 19, 174–179.
19. Einstein, d. A. Menzies, Rr. G. (2006). Magical thinking in obsessive-compulsive disorder, panic Disorder and the general community. *Behavioural and cognitive psychotherapy*, 34, 351–357.
20. Evans, D. W., Milanak, M. E., Medeiros, B. And Ross, J. L. (2002). Magical beliefs and rituals in Young children. *Child psychiatry and human development*, 33, 43–58.
21. Eysenck, M. W. (1998). Personality and the psychology of religion. *Mental Health, Religion and Culture*, 1, 11-19.
22. Eckblad, M. & Chapman, L. J. (1983). Magical ideation as an indicator of schizotypy. *Journal of Counselling and Clinical Psychology*, 51, 215-225.
23. Foa, E. B., Huppert, J. D., Leiberg, S., Langer, R., Kichic, R., Hajcak, G., et al. (2002). The Obsessive-compulsive inventory: development and validation of a short version. *Psychological Assessment*, 14, 485–496

24. Facione, P. A. (2000). The disposition toward critical thinking: its character, measurement, and relationship to critical thinking skill. *Informal logic*, 20(1), 61–84.
25. Fenton, Wayne B., and T.H. McGlashan. 1989. Risk of schizophrenia in disordered patients, *American journal of psychiatry* 145:1280-84.
26. Feinsilver, D. B. (1983). Reality, transitional relatedness, and containment in the borderline, *Contemporary psychoanalysis* 19:537-69.
27. Frazer, James. 1922. *The golden bough: a study in magic and religion*. Abridged edition. New York: Macmillan.
28. Freud, S. (1955). Dreams and psychoanalysis. In J. Strachey (Ed. and Trans.), the standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud (Vol. 18, pp. 195-220). London: Hogarth Press. (Original work published in 1922)
29. George, L., & Neufeld, R. W. (1987). Magical ideation and schizophrenia. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55(5), 778–779.
30. Ggrech V. (2017). Fake news and post-truth pronouncements in general and in early human development early human development, 115 , pp. 118-120.
31. Goldenson, R.M. (1970). «magical thinking». *Encyclopedia of human behavior: psychology, psychiatry, and mental health*. Garden City: NY, vol.2, pp. 715-716.
32. Golden, L, Schwartz-Klein M. (1988). Treatment as a habilitative process in adolescent development and chemical dependency, *alcoholism treatment quarterly* 4.4:35-41.
33. Halpern, D. H. (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains: dispositions, skills, structure training, and metacognitive monitoring. *American psychologist*, 53(4), pp. 449-455.
34. Henzler, P. (2018). *Jak świadomie korzystać z informacji [how to use information consciously]*. Warsaw: fundacja rozwoju społeczeństwa informacyjnego.

35. Iserson K.V.(2023) Magical thinking: its effect on emergency medical care. *Am j emerg med.* oct;72:132-136.
36. Keinan G. (1994) Effects of stress and tolerance of ambiguity on magical thinking. *Journal of personality and social psychology*, 67 , pp. 26-55
37. Kuhn, d. (2008). *Education for thinking*. London: harvard university press.
38. Kuhn, G., and Land, M. F. (2006). There's more to magic than meets the eye. *curr. Biol.* 16, p.950–p.951.
39. Kuhn, G., and Martinez, L. M. (2012). Misdirection- past, present, and the future. *Front. Human neurosci.* 5.
40. Kuhn, G., and Rensink, R. A. (2016). The vanishing ball illusion: a new perspective on the perception of dynamic events. *Cognition* 148, 64–70.
41. Kuhn, G., and Tatler, B. W. (2005). Magic and fixation: now you don't see it, now you do. *Perception* 34, 1155–1161.
42. Lamri J, Lubart T. (2023). Reconciling hard skills and soft skills in a common framework: the generic skills component approach. *Journal of intelligence*; 11(6):107.
43. Lamri J. (2018). *Les compétences du 21e siècle*. Malakoff: dunod
44. Lange, R., Ross, R. M., Dagnall, N., Irwin, H. J., Houran, j., & Drinkwater, K. (2019). Anomalous experiences and paranormal attributions: psychometric challenges in studying their measurement and relationship. *Psychology of consciousness: theory, research, and practice*, 6(4), 346–358
45. Levi-Bruhl, Lucien (1966). *How natives think*. New York: washington square press. First published in 1910.
46. Malik, F., Marwaha, R. (2023). Cognitive development – statpearls. *Ел. pecypc*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/nbk537095/>
47. Malinowski, B. (1948). *Magic, science and religion*. New York: Doubleday
48. Myers B.G. *Psychology*. – 5th ed. – N.Y.: worth publishers, 1998.
49. Macknik, S. L., King, M., Randi, J., Robbins, A., Teller., Thompson, J. (2008). Attention and awareness in stage magic: turning tricks into research. *Nat. Rev. Neurosci.* 9, 871–879.

50. McGarry, J. J., & Newberry, B. H. (1981). Beliefs in paranormal phenomena and locus of control: A field study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41(4), 725–736.
51. Musch J., K. Ehrenberg probability misjudgment, cognitive ability, and belief in the paranormal *British journal of psychology*, 93 (2) (2002), p. 169
52. Neumann R., Rafferty A. N, Griffiths T. L. (2014). A bounded rationality account of wishful thinking. Annual conference of the cognitive science society, 4.
53. Nisbett, R. E., Wilson, T. D. (1977). Telling more than we know- verbal reports on mental processes. *Psychol. Rev.* 84, 231–259.
54. Olson, J. A., Amlani, A. A., Rensink, R. A. (2012). Perceptual and cognitive characteristics of common playing cards. *Perception* 41, 268–286.
55. Olson, J. A., Landry, M., Appourchaux, K., and Raz, A. (2016). Simulated thought insertion: influencing the sense of agency using deception and magic. *Conscious. Cogn.* 43, 11–26.
56. Parris, B. A., Kuhn, G., Mizon, G. A., Benattayallah, A., and Hodgson, T. L. (2009). Imaging the impossible: an fmri study of impossible causal relationships in magic tricks. *Neuroimage* 45, 1033–1039.
57. Piaget, J. (1936). *Origins of intelligence in the child*. London: routledge & kegan paul.
58. Perry, W. G., Jr. (1999). *Forms of intellectual and ethical development in the college years*. (reprint of the original 1968 1st edition with introduction by L. Knefelkamp). San francisco: jossey-bass. Adapted from baxter-magolda (1992)
59. Prike T, Arnold M.M, Williamson P. (2017) Psychics, aliens, or experience? Using the anomalistic belief scale to examine the relationship between type of belief and probabilistic reasoning. *Conscious cogn.*;53:151-164
60. Paul, R., Elder, L. (2012). *Critical thinking: tools for taking charge of your learning and your life*. Sonoma: pearson.

61. Risen, J. L. (2016). Believing what we do not believe: acquiescence to superstitious beliefs and other powerful intuitions. *Psychological review*, 123(2), 182–207.
62. Rosengren, K. S., French, J. A. (2013). Magical thinking. *The oxford handbook of the development of imagination*, 42-60.
63. Saliba, John A. (1994). Magical thinking in contemporary western societies a psychological view.
64. Sharot T. Dopamine enhances expectation of pleasure in humans Ел. Ресурсы <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0960982209018442>
65. Shalom, D. E., De Sousa Serro, M. G., Giaconia, M., Martinez, L. M., Rieznik, A., and Sigman, M. (2013). Choosing in freedom or forced to choose? Introspective blindness to psychological forcing in stage-magic.
66. Starkey L. Critical thinking skills success. - NY: learning express, llc., 2004. B
67. Siegel, H. (1988). Educating reason: rationality, critical thinking, and education. New York: routledge.
68. Thomas G, Durant J (1987) Why should we promote the public understanding of science? *Scientific literacy papers* 1: 1–14.
69. Tennant-Clarck, Cynthia M., J. J. Fritz, and F. Beauvais (1989). Occult participation: its impact on adolescence and development *adolescence* 24: 757-72.
70. Tobacyk, J., L. Wilkinson (1990). Magical thinking and paranormal beliefs, *journal of social behavior and personality* 5: 255-64
71. Tobacyk, J., Milford, G. (1983). Belief in paranormal phenomena: Assessment, instrument development and implications for personality functioning. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 1029-1037
72. Tobayck, J. J. & Pirttilla-Backman, A. M. (1992). Paranormal beliefs and their implications in university students from Finland and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 23, 59-71.

73. Thalbourne, M. A., Dunbar, K. A. & Delin, P. S. (1995). An investigation into correlates of belief in the paranormal. *Journal of the Society for Physical Research*, 89, 215-231.
74. Willing, B. T. & Lester, D. (1997). Paranormal beliefs and personality scores of high school students. *Perceptual and Motor Skills*, 85, 938.
75. Windholz, G., and L. Diamant (1974). Some personality traits of believers in extraordinary phenomena, *bulletin of the psychosomatic society* 3: 125-26.
76. Wasilewska-Kamińska, E. (2016). *Myślenie krytyczne jako cel kształcenia na przykładzie systemów edukacyjnych USA i Kanady [critical thinking as an educational goal on example of educational systems of the USA and Canada]*. Warsaw: wydawnictwo uniwersytetu warszawskiego.
77. Westen D, Cohen RP. In: *The Self in Emotional Distress: Cognitive and Psychodynamic Perspectives*. Segal ZV, Blatt SJ, editor. New York: Guilford Press; 1993. The self in borderline personality disorder: A psychodynamic perspective; pp. 334–368
78. Zusne, Leonard. *Magical thinking and parapsychology*. In *A Skeptic's Handbook of Parapsychology*, Paul Kurtz, ed. Buffalo, NY: Prometheus Books, pp. 685-700.